

ΕΙΚΑΣΤΙΚΗ ΑΓΩΓΗ

ΑΝΤΩΝΗΣ ΒΑΟΣ

Τα έργα που παρουσιάζονται δημιουργήθηκαν από παιδιά ηλικίας 4 - 6 ετών στο καλλιτεχνικό εργαστήριο *Ευπαλίνος*.

Περιεχόμενα

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. Η ΕΙΚΑΣΤΙΚΗ ΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΠΡΩΪΜΗ ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ

- 1.1. Εικαστική αγωγή και αισθητική καλλιέργεια
- 1.2. Γενική έννοια, περιεχόμενο και σκοπός της εικαστικής αγωγής
- 1.3. Δραστηριότητες τέχνης στην προσχολική ηλικία;
- 1.4. Ο ρόλος της εικαστικής αγωγής στην ολόπλευρη ανάπτυξη του παιδιού
- 1.5. Το παιδικό ικνογράφημα

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. Ο ΚΟΣΜΟΣ ΤΩΝ ΕΙΚΑΣΤΙΚΩΝ ΤΕΧΝΩΝ

- 2.1. Το εικαστικό έργο - ένας τρόπος οπτικής επικοινωνίας
- 2.2. Μορφή και περιεχόμενο στο εικαστικό έργο
- 2.3. Θεματικό υλικό και τρόποι εικαστικής έκφρασης
- 2.4. Οι εικαστικές μορφές
- 2.5. Η “εικαστική γλώσσα”

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΩΝ ΕΙΚΑΣΤΙΚΩΝ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΩΝ

- 3.1. Προσεγγίσεις που εμποδίζουν την κατανόηση της καλλιτεχνικής διεργασίας
- 3.2. Πώς προσφέρονται οι καλλιτεχνικές δραστηριότητες
- 3.3. Το “καλλιτεχνικό εργαστήριο”
- 3.4. Υλικά και τεχνικές:
 - 3.4.α. Σχέδιο και ζωγραφική
 - 3.4.β. Χαρακτική και τύπωμα
 - 3.4.γ. Τρισδιάστατες εικαστικές δραστηριότητες
 - 3.4.δ. Κολάζ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Η εικαστική αγωγή στην πρώιμη παιδική ηλικία

1.1. Εικαστική αγωγή και αισθητική καλλιέργεια

Η επαφή του μικρού παιδιού με τις εικαστικές τέχνες δε μπορεί να έχει ουσιαστικό νόημα έξω από μια γενικότερη προσπάθεια καλλιτεχνικής και αισθητικής του καλλιέργειας. Η αισθητική καλλιέργεια δεν προκύπτει από μια απλή συνένωση των διαφόρων επιμέρους καλλιτεχνικών δραστηριοτήτων. Δημιουργείται μέσα από τις κατάλληλες προϋποθέσεις που διευκολύνουν τα αναπτυσσόμενα άτομα να εξελιχθούν αισθητικά, δηλαδή να αποκτήσουν την ικανότητα για ολοκληρωμένες και γεμάτες από νοήματα αισθητικές εμπειρίες. Μέσα από μια αργή αλλά ευχάριστη διαδικασία μετατρέπονται σε ευαίσθητους δέκτες, αλλά και πομπούς αισθητικών μηνυμάτων (Ρόμπινσον, 1999).

Ο κόσμος γύρω τους προσφέρει άπειρες σχετικές δυνατότητες και ευκαιρίες. Κάθε άνθρωπος κατοικεί σε ένα τμήμα του φυσικού κόσμου και σε ένα μέρος του κατασκευασμένου περιβάλλοντος: έναν τόπο, μια πόλη, μια γειτονιά, ένα σπίτι. Κάθε ένας εκφράζεται, φέρεται και επικοινωνεί με τους άλλους με συγκεκριμένο τρόπο. Σε όλα αυτά περιέχονται αισθητικές αξίες, ποιότητες και σημασίες που καθορίζουν ουσιαστικά την ποιότητα της ζωής μας. Αισθητική στάση είναι ακριβώς αυτή η ουσιαστική σύνδεση της αισθητικής εμπειρίας με την καθημερινή ζωή.

Φυσικά η αισθητική καλλιέργεια δεν πραγματώνεται μόνο στο πλαίσιο ενός παιδαγωγικά σχεδιασμένου χώρου. Το κοινωνικό και οικογενειακό περιβάλλον, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, η διαφήμιση δημιουργούν πολύ έντονα ερεθίσματα. Στη σύγχρονη πολιτισμική πραγματικότητα τα ερεθίσματα αυτά είναι τόσο ισχυρά και πολύπλοκα ώστε παρέχονται ελάχιστες ευκαιρίες κατανόησης των βαθύτερων σημασιών τους. Ακόμη δυσκολότε-

ρη είναι η διαμόρφωση μιας προσωπικής στάσης σχετικά με το τι αξίζει να είναι, να κάνει και να έχει κανείς.

Στο πλαίσιο αυτό η εικαστική αγωγή αποκτά ουσιαστικό νόημα μόνο στο βαθμό που διευκολύνει το αναπτυσσόμενο άτομο όχι να αποκτήσει μια επιφανειακή στάση απέναντι στις εικαστικές τέχνες, αλλά να τις κατανοήσει βαθύτερα, να τις βιώσει και να τις εντάξει συνολικότερα στις ποικίλες εμπειρίες της ζωής του. Ζητούμενο είναι το πέρασμα από την απλή παρατήρηση και την παθητική κατανάλωση εικόνων στην κριτική στάση και στο στοχασμό και από εκεί πάλι στην προσωπική δράση και δημιουργία.

1.2. Γενική έννοια, περιεχόμενο και σκοπός της εικαστικής αγωγής

Η εικαστική αγωγή επιδιώκει τη δημιουργία των κατάλληλων προϋποθέσεων και ευκαιριών ώστε το παιδί, μέσα από την ενεργή και συνειδητή συμμετοχή στην καλλιτεχνική διεργασία, να αποκτήσει σταδιακά πλήρεις και ουσιαστικές εμπειρίες σχετικά με τις εικαστικές τέχνες. Βιώνοντας ολόπλευρα το φαινόμενο της τέχνης επιστρατεύει δυνάμεις που του επιτρέπουν να κατανοήσει τον εαυτό του, να αποκτήσει μια γόνιμη επαφή με τη γύρω του πραγματικότητα και να τοποθετηθεί μέσα σ' αυτήν.

Το ενδιαφέρον για την εικαστική καλλιέργεια του παιδιού συναντά τους ευρύτερους στόχους της εκπαίδευσης - που δεν προσβλέπει μόνο στην μετάδοση γνώσεων, αλλά γενικότερα στη δημιουργία ενός ολόπλευρα καλλιεργημένου και ολοκληρωμένου ανθρώπου, κοινωνού και μέτοχου όλων των πτυχών του πολιτισμού (Ardoin, 2000, σ. 43, Σάλλα, 1996, σ.155).

Στο πλαίσιο αυτό η εικαστική αγωγή επεμβαίνει στο αναπτυσσόμενο άτομο σε τέσσερις κύριες κατευθύνσεις, βαθαίνοντας και διευρύνοντας την ικανότητά του:

α) Να χρησιμοποιεί τις εικαστικές μορφές, αποδίδοντας σε αυτές συγκεκριμένα νοήματα.

Το παιδί παρατηρεί τα υλικά και επεμβαίνει σ' αυτά με διάφορους τρόπους δημιουργώντας εικαστικές μορφές. Μέσα από την ενεργή δράση συνειδητοποιεί τις δυνατότητές του για έκφραση, αλλά και αναπτύσσει την επιθυμία του για δημιουργία. Κατανοεί ότι οι εικαστικές μορφές που δημιουργεί συνδέονται με μια διανοητική επεξεργασία, έχουν νόημα και σημασία.

β) Να αντιλαμβάνεται το έργο τέχνης στο περιβάλλον του.

Σταδιακά αντιλαμβάνεται ότι υπάρχει στο περιβάλλον του μια μεγάλη ποικιλία εικαστικών μορφών, με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και λειτουργίες, που συνδέονται με διαφορετικές προσεγγίσεις και επιδιώξεις. Μπορεί να μάθει να διακρίνει και να συγκρίνει μορφικά στοιχεία, ποιότητες και νοήματα μέσα σε διαφορετικά έργα τέχνης, επιβεβαιώνοντας έτσι και τη γνησιότητα της δικής του καλλιτεχνικής προσπάθειας.

γ) Να κατανοεί τους λόγους δημιουργίας και το ρόλο του εικαστικού έργου.

Οι εικαστικές μορφές που δημιουργεί το παιδί το βοηθούν να εκφράσει τη στάση του απέναντι σε μια εμπειρία, ένα συναίσθημα, μια κατάσταση και να την ανακοινώσει στους άλλους. Ακόμη το βοηθούν να εκφράσει την ταυτότητά του, το γεγονός ότι είναι ένα ξεχωριστό άτομο, αλλά και το γεγονός ότι αποτελεί μέλος μιας κοινωνικής ομάδας. Η διαδικασία αυτή το φέρνει πιο κοντά στα δημιουργήματα των άλλων ανθρώπων, που ίσως εκφράζουν μια διαφορετική στάση ή θεώρηση της ζωής.

Αντιλαμβάνεται ακόμη ότι εμπλέκεται σε μια διαδικασία στην οποία και άλλοι άνθρωποι έχουν εμπλακεί, ανεξάρτητα από το γεγονός ότι αυτοί μπορεί να ανήκουν σε διαφορετική ηλικία, πολιτισμό ή εποχή. Συνειδητοποιεί έτσι την εξέλιξη και τη συνέχεια της καλλιτεχνικής κληρονομιάς και τη σχέση της με το σύνολο της ανθρώπινης δραστηριότητας αλλά και τις κοινωνικές διαστάσεις της τέχνης.

δ) Να διαμορφώνει σταδιακά την προσωπική του στάση απέναντι στο εικαστικό έργο.

Η εμπλοκή του παιδιού με την καλλιτεχνική διεργασία και η αποδοχή της προσωπικής του εικαστικής έκφρασης το διευκολύνει να τοποθετείται άφοβα και ειλικρινά απέναντι στο έργο τέχνης. Έχει άλλωστε αποκτήσει τη δική του μικρή εμπειρία γύρω από τις δυσκολίες, την ικανοποίηση και το νόημα της διαδικασίας αυτής. Αντιλαμβάνεται ότι το εικαστικό έργο μπορεί να σχολιαστεί και ότι διαφορετικοί άνθρωποι ίσως τοποθετηθούν με διαφορετικό τρόπο απέναντι σ' αυτό. Η άποψή του επομένως μπορεί να φέρει από κάποιου άλλου κι ωστόσο να γίνεται αποδεκτή.

Αργότερα θα συνειδητοποιήσει τη διαφορά ανάμεσα στην προσωπική προτίμηση και την κριτική στάση. Θα συνειδητοποιήσει ακόμη ότι κάθε

καλλιτεχνική δημιουργία έχει διάφορα επίπεδα νοήματος που μπορούν να βιωθούν με διάφορους τρόπους.

1.3. Δραστηριότητες τέχνης στην προσχολική ηλικία;

*“Το παιδί βλέπει μόνο ένα μικρό τμήμα του
κόσμου, αλλά βλέπει πολύ εντατικά”*
(Ερνστ Φίσερ, *Η αναγκαιότητα της τέχνης*)

Η νηπιακή ηλικία είναι κατάλληλη για την ανάπτυξη ενός προγράμματος εξοικείωσης με τις εικαστικές τέχνες. Τα μικρά παιδιά είναι ανοιχτά στην εμπειρία και πολύ δεκτικά στο να απορροφήσουν νέα ερεθίσματα. Νοιώθουν ευχαρίστηση όταν παρατηρούν, αγγίζουν και δημιουργούν, όταν εκφράζονται και επικοινωνούν. Ο αυθορμητισμός, η απορία και ο θαυμασμός τους απέναντι σε καταστάσεις και πράγματα, που για τους ενήλικες είναι δεδομένα, δημιουργούν ένα ιδιαίτερα πρόσφορο κλίμα.

Αυτό δε σημαίνει ότι η καλλιτεχνική καλλιέργεια των παιδιών αναβλύζει αβίαστα χωρίς καμία διαμεσολάβηση. Ένα κατάλληλα διαμορφωμένο περιβάλλον δημιουργεί τις απαραίτητες προϋποθέσεις ώστε η τάση αυτή να καλλιεργηθεί και να μεγιστοποιηθεί.

Ο βρεφονηπιακός σταθμός ή το νηπιαγωγείο αποτελούν τον πρώτο παιδαγωγικά σχεδιασμένο χώρο με τον οποίο έρχεται σε επαφή το παιδί. Μέσα σ' αυτόν αρχίζει να συντελείται στην προσωπικότητά του μια σημαντική αλλαγή, καθώς μετατρέπεται σταδιακά σε κοινωνικό ον με επίγνωση της ατομικής και κοινωνικής του ταυτότητας και της πολιτιστικής του κληρονομιάς. Ξεκινά έτσι μια πορεία γνωριμίας, αναζήτησης, κατανόησης και συμμετοχής σε ό,τι μπορεί να χαρακτηριστεί ανθρώπινος πολιτισμός, μια από τις σημαντικότερες πτυχές του οποίου είναι η τέχνη.

Φυσικά, σκοπός της εικαστικής αγωγής δεν είναι η μετατροπή των παιδιών της προσχολικής ηλικίας σε καλλιτέχνες - παραγωγούς έργων τέχνης. Στην τέχνη υπάρχει διάκριση μεταξύ της διαδικασίας και του τελικού αποτελέσματος. Ανεξάρτητα από τις όποιες ιδιομορφίες, που θα αναφερθούν στη συνέχεια, τα μικρά παιδιά εμπλέκονται σε μια διαδικασία που δεν είναι

Εργασίες με τέμπρες.

πολύ διαφορετική από εκείνη στην οποία εμπλέκονται οι ενήλικοι καλλιτέχνες· η παρατήρηση, η έρευνα και η δημιουργική έκφραση αποτελούν κοινά στοιχεία.

Τα παιδιά της προσχολικής ηλικίας μπορούν λοιπόν να εμπλακούν στην καλλιτεχνική διεργασία, να κάνουν τις δικές τους καλλιτεχνικές ανακαλύψεις και να παίρνουν τις δικές τους καλλιτεχνικές αποφάσεις (Charman, 1993, σ. 10). Μετατρέπουν σε εικόνες ό,τι τους υπαγορεύει η φαντασία και ταυτόχρονα το μοιράζονται με τους άλλους. Αυτές οι εικόνες τροφοδοτούνται από τα εξωτερικά ερεθίσματα, συνδέονται δηλαδή με τον πλούτο και την ποικιλία των βιωμάτων τους.

Με τις εικαστικές δραστηριότητες τα παιδιά μπορούν να βοηθηθούν ώστε σταδιακά να οργανώσουν τις εντυπώσεις τους, να επεξεργαστούν τα συναισθήματά τους, να αφομοιώσουν τις εμπειρίες τους, να πλουτίσουν και να διευρύνουν την παρατηρητικότητα, τη γνώση, τη φαντασία και τη δημιουργικότητά τους.

Στο σημείο αυτό αναδεικνύεται ο ιδιαίτερα σημαντικός ρόλος του παιδαγωγού. Η πρόκληση την οποία αντιμετωπίζει είναι ακριβώς η ευθύνη της καλλιέργειας γόνιμου εδάφους που να διευκολύνει αυτή την πρώιμη αλλά αποφασιστική επαφή με το φαινόμενο της τέχνης.

1.4. Ο ρόλος της εικαστικής αγωγής στην ολόπλευρη ανάπτυξη του παιδιού

Το μικρό παιδί είναι ένα αναπτυσσόμενο άτομο που εξελίσσεται σωματικά, συναισθηματικά, νοητικά, κοινωνικά, γνωστικά, γλωσσικά, αισθητικά. Αυτοί οι τομείς είναι άρρηκτα συνδεδεμένοι μεταξύ τους και η ανάπτυξη σε έναν τομέα επηρεάζεται από την ανάπτυξη στους υπόλοιπους (Ντολιοπούλου, 1999, σ. 131).

Συχνά, για χάρη της ανάλυσης, το παιδί μοιάζει να τεμαχίζεται σε αναπτυξιακά μέρη, όπως με παρόμοιο τρόπο και η γνώση κατακερματίζεται σε ενόπτες εξειδίκευσης. Σκοπός ενός κατάλληλα σχεδιασμένου παιδαγωγικού περιβάλλοντος είναι η ολόπλευρη και ισόρροπη ανάπτυξη και καλλιέργεια του παιδιού.

Η εικαστική αγωγή δε μπορεί να έχει νόημα έξω απ' αυτό το ολικό μοντέλο που δε διαχωρίζει και δεν ιεραρχεί τις διάφορες πτυχές της ανά-

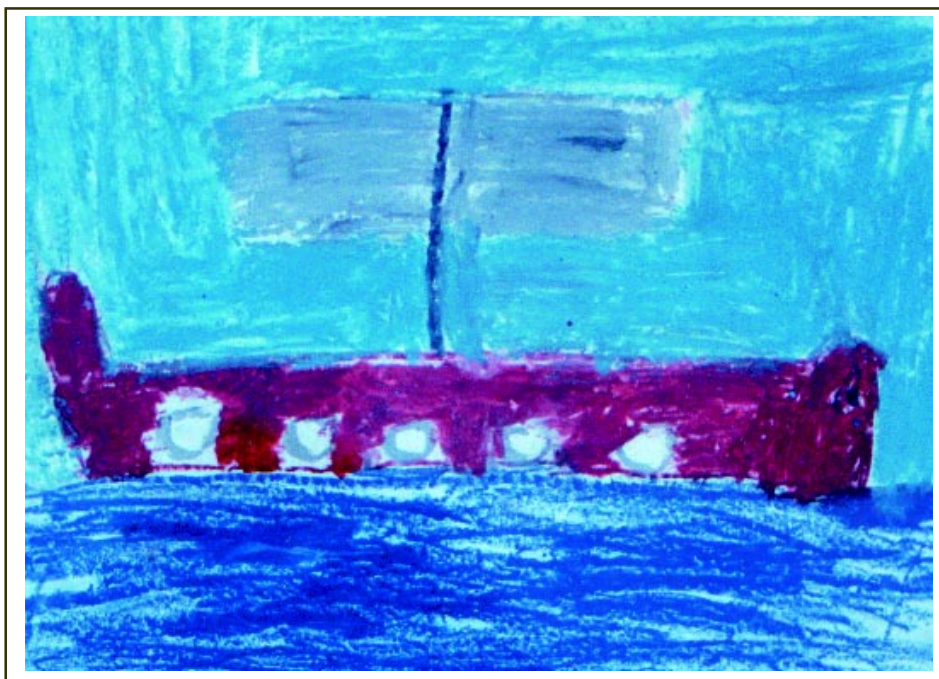
πτυξης και της γνώσης. Οι εικαστικές δραστηριότητες δε συμβάλλουν μόνο στον τομέα της αισθητικής ανάπτυξης, όπως ήδη έχει αναφερθεί, αλλά υποβοηθούν τα νήπια σε όλους τους τομείς της ανάπτυξής τους.

● **Εικαστικές δραστηριότητες και σωματική ανάπτυξη:**

Όλες οι μεγάλες και μικρές κινήσεις που απαιτούνται στις εικαστικές δραστηριότητες βοηθούν την ανάπτυξη της λεπτής και αδρής κινητικότητας. Τα παιδιά μουτζουρώνουν, πλάθουν, κόβουν, τρυπούν, κολλούν συμμετέχοντας με ολόκληρο το σώμα τους στη διαδικασία αυτή. Με το χειρισμό των εργαλείων και τη διαμόρφωση των υλικών αντιλαμβάνονται τις δυνατότητες του σώματός τους και αποκτούν επιδεξιότητα και συντονισμό της οπτικής αντίληψης με τις λεπτές κινήσεις των χεριών και των δακτύλων.

● **Εικαστικές δραστηριότητες και συναισθηματική ανάπτυξη:**

Το παιδικό ιχνογράφημα είναι γεμάτο από προσωπικά νοήματα που αποκρυσταλλώνουν συναισθήματα και ο έμπειρος παιδαγωγός μπορεί να αντλήσει από αυτό χρήσιμες πληροφορίες. Με μη λεκτικό τρόπο τα παιδιά

Εργασία με κηρομπογιές.

Εργασία με κηρομπογιές.

τοποθετούνται ευκολότερα απέναντι σε εμπειρίες και καταστάσεις για τις οποίες θα ήταν πολύ δύσκολο να μιλήσουν. Με τη βοήθεια της φαντασίας μπορούν να εκφράσουν επιθυμίες ή φόβους για ό,τι μπορεί να συμβεί ή συμβαίνει στην πραγματικότητα. Ακόμη και αρνητικά συναισθήματα μπορούν να γίνουν μέσα από την τέχνη τους αποδεκτά στους άλλους.

Η επαφή με την τέχνη είναι μια ευχάριστη, ανοιχτή και ελεύθερη δραστηριότητα. Όλα τα παιδιά και όχι λίγα “προικισμένα” αισθάνονται ικανοποίηση συμμετέχοντας σε μια διαδικασία απαλλαγμένη από την έννοια του “σωστού” και του “λάθους”, που οδηγεί πάντοτε σε ένα θετικό αποτέλεσμα. Όλα μπορούν να εκφράσουν με το δικό τους τρόπο ό,τι έχει γι’ αυτά προσωπική σημασία. Η αποδοχή αυτής της εξωτερίκευσης κάνει τα παιδιά να νοιώθουν καλά με τον εαυτό τους και ενισχύει την αυτοεικόνα και την αυτοπεποίθησή τους.

● **Εικαστικές δραστηριότητες και κοινωνική ανάπτυξη:**

Οι εικαστικές δραστηριότητες βοηθούν τα παιδιά να αποκτήσουν αυτογνωσία και διευκολύνουν τη συνάντησή τους με τους άλλους. Μέσα από τη

δική τους δράση αντιλαμβάνονται ποιες είναι οι προτιμήσεις τους και τι μπορούν να καταφέρουν να κάνουν. Με την επαφή τους με τις δημιουργίες των συνομηλίκων τους συνειδητοποιούν ότι κάθε άνθρωπος έχει έναν ιδιαίτερο και μοναδικό τρόπο να σκέπτεται, να αισθάνεται και να εκφράζεται καλλιτεχνικά.

Με τις συλλογικές εικαστικές δραστηριότητες συνειδητοποιούν ακόμη περισσότερο την παρουσία του άλλου, αφού συμπράττουν μαζί του για την επίτευξη ενός κοινού σκοπού. Αποδέχονται και μοιράζονται κοινούς στόχους, κανόνες, μέσα και μεθόδους εργασίας, γεγονός που συμβάλλει στο να αισθάνονται χρήσιμα μέλη της ομάδας.

Η επαφή με την τέχνη των ενηλίκων ολοκληρώνει αυτή την επικοινωνία. Ζώντας το παιδί σε έναν κόσμο έτοιμων προϊόντων και δομών πρέπει να βοηθηθεί ώστε να καταλάβει ότι το έργο τέχνης είναι προϊόν ανθρώπινου μόχθου και δημιουργήθηκε προκειμένου να εξυπηρετήσει κάποιο σκοπό. Κάθε λαός, εποχή και πολιτισμός έχει τη δική του ταυτότητα και εικαστική έκφραση με ιδιαίτερα γνωρίσματα και χαρακτηριστικά. Αναπτύσσεται έτσι ένα πνεύμα αποδοχής και φιλίας με τα καλλιτεχνικά προϊόντα όχι μόνο της χώρας, του πολιτισμού και της εποχής τους, αλλά και των άλλων χωρών, πολιτισμών και εποχών.

● **Εικαστικές δραστηριότητες και γνωστική ανάπτυξη:**

Τα παιδιά, όπως και οι ενήλικες, αντιλαμβάνονται και γνωρίζουν περισσότερα πράγματα απ' όσα μπορούν να εκφράσουν με λεκτικό τρόπο. Οι εικαστικές δραστηριότητες είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτικές σχετικά με το τι αντιλαμβάνεται και γνωρίζει ένα παιδί, αλλά και διευρύνουν την αντίληψη και τις γνώσεις του. Το πλήθος των λεπτομερειών που αποτυπώνονται σε ένα παιδικό ιχνογράφημα συναρτάται και με ένα σύνολο πληροφοριών γύρω από ένα θέμα. Καθώς τα παιδιά έρχονται σε επαφή με την τέχνη εξερευνούν το περιβάλλον τους, μαθαίνουν τα διάφορα εργαλεία και τη χρήση τους, τα υλικά και τα φυσικά τους γνωρίσματα, αντλούν πληροφορίες γι' άλλους ανθρώπους, πολιτισμούς και εποχές. Κάθε εικαστική δραστηριότητα περιέχει γνώση αλλά και την εμπλουτίζει με έναν ευχάριστο και αβίαστο τρόπο, αναπτύσσοντας έτσι μια θετική στάση απέναντι στη μάθηση.

● **Εικαστικές δραστηριότητες και γλωσσική ανάπτυξη:**

Σύμφωνα με τις σύγχρονες προσεγγίσεις η γλωσσική ανάπτυξη επιτυγχάνεται καλύτερα όταν στηρίζεται σε πραγματικές συνθήκες επικοινωνίας με λειτουργικούς στόχους (Κονδύλη 2000, σ. 7). Οι εικαστικές δραστηριότητες προσφέρουν αυτή την ευκαιρία καθώς συνδέονται αναπόσπαστα με τη γλώσσα. Το παιδί νοιώθει μια βαθιά ανάγκη να μιλήσει για το δημιούργημά του, να το κάνει προσιτό συμπληρώνοντάς το με το λόγο. Θα ονομάσει ένα ίχνος που άφησε στο χαρτί ακόμη και όταν αυτό δεν είναι αναγνωρίσιμο στους άλλους. Επιστρατεύει τη γλώσσα προκειμένου να ανακοινώσει την ιδέα του, αλλά και για να αφηγηθεί μια μικρή ιστορία γύρω από κάτι που ζωγράφισε.

Πολλές είναι οι δυνατότητες σύνδεσης των εικαστικών δραστηριοτήτων με την ανάπτυξη της ικανότητας χειρισμού της γλώσσας. Το παιδί μπορεί να εικονογραφήσει μια ιστορία, ένα μικρό ποίημα ή να αντικαταστήσει λέξεις με σχέδια σε μια φράση παίζοντας ταυτόχρονα με το λόγο και τις εικόνες (Αναγνωστόπουλος, 1988 - Κουκουλομμάτης, 1993). Ακόμη μπορεί να ακολουθήσει και να μεταδώσει στους άλλους κάποιες τεχνικές οδηγίες, να περιγράψει και να σχολιάσει ένα έργο τέχνης. Μέσα από αυτές τις προσπάθειες οργανώνει τη λεκτική του έκφραση, εμπλουτίζει το λεξιλόγιό του αλλά και συνδέει τη γλώσσα με έναν άλλον κώδικα επικοινωνίας που είναι οπτικός.

● **Εικαστικές δραστηριότητες και ανάπτυξη της δημιουργικότητας:**

Με τον όρο δημιουργία εννοούμε τη διαδικασία εκείνη με την οποία παρουσιάζεται μια σκέψη, υλοποιείται μια ιδέα. Το προϊόν αυτής της διαδικασίας, αποτέλεσμα έμπνευσης και προσπάθειας, είναι το δημιούργημα. Κάθε δημιούργημα σχετίζεται με την κάλυψη κάποιας ανάγκης, με την ανάδειξη ή επίλυση κάποιου προβλήματος. Όλοι οι άνθρωποι διαθέτουν, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, την ικανότητα να εντοπίζουν και να λύνουν προβλήματα, να οργανώνουν τις εμπειρίες τους και να δημιουργούν νέες ιδέες, τύπους και μορφές, που δε συγκλίνουν πάντοτε με τα “συνηθισμένα” και “κανονικά” μοντέλα. Αυτή την ικανότητα εντοπισμού, ανάδειξης ή επίλυσης προβλημάτων, παραγωγής νέων προσεγγίσεων, ιδε-

ών και μορφών, μπορούμε να ονομάσουμε, πολύ γενικά, ως δημιουργικότητα.

Αν και η δημιουργικότητα δεν αποτελεί ένα ιδιαίτερο χάρισμα που κάποιιο το διαθέτουν και κάποιοι όχι, λίγοι ενήλικες πιστεύουν ότι είναι δημιουργικοί. Συνήθως η στενή προσέγγιση της έννοιας της δημιουργικότητας με βάση τη σημασία του τελικού αποτελέσματος και μόνο την περιορίζει σε μικρό κύκλο “ταλαντούχων” ανθρώπων. Όμως όλοι μπορούν να εμπλακούν σε δημιουργικές διαδικασίες, να ακολουθήσουν ένα “μη-συμβατικό” τρόπο σκέψης, να ξεπερνούν τις υπάρχουσες πληροφορίες, να συνδυάζουν παλιές και νέες εμπειρίες, να αντιλαμβάνονται καταστάσεις με νέους τρόπους (Scirmacher, 74, 75).

Η δημιουργικότητα ως στάση εμφανίζεται στη βρεφική ακόμη ηλικία και διευρύνεται καθώς τα παιδιά ανακαλύπτουν και εξερευνούν τον κόσμο γύρω τους, καθώς δοκιμάζουν το περιβάλλον τους και βελτιώνουν τις ικανότητές τους, καθώς αντιλαμβάνονται και λύνουν προβλήματα μέσω της δοκιμής και του λάθους.

Σταδιακά η πορεία αυτή μάλλον ανακόπτεται. Η προσαρμογή σε ένα οργανωμένο περιβάλλον προϋποθέτει μια συγκεκριμένη “αποδεκτή” συμπεριφορά, αλλά και καλλιιεργεί κυρίως ένα συγκεκριμένο τρόπο σκέψης. Συνήθως τα παιδιά καλούνται να τοποθετηθούν σε σχέση με κάποιο προκαθορισμένο ερώτημα απέναντι στο οποίο υπάρχει μία και μοναδική “σωστή” απάντηση. Αυτή η σκέψη στηρίζεται κατά πολύ στη μνήμη και βασίζεται κυρίως στις ήδη υπάρχουσες γνώσεις. Όμως η γέννηση μιας ιδέας μπορεί να εξαρτάται ελάχιστα από τις γνωστές πληροφορίες. Γύρω από ένα πρόβλημα μπορεί να αναδυθεί ένα πλήθος από αναζητήσεις και λύσεις εξίσου ενδιαφέρουσες.

Η δημιουργικότητα είναι μια ανθρώπινη ικανότητα και επομένως μπορεί να διευρυνθεί με την εξάσκηση. Η φαντασία είναι στενά συνδεδεμένη μαζί της. Τα άτομα που μπορούν να χρησιμοποιήσουν τη φαντασία τους, ώστε να δώσουν μορφή και σχήμα στα συναισθήματα και στις συγκινήσεις τους είναι δημιουργικά (Σάλλα 1996, 110). Και η φαντασία είναι μια ικανότητα αναπτυσσόμενη, επομένως εμπλουτίζεται και διευρύνεται με την παροχή των κατάλληλων ευκαιριών.

Η επαφή με τις εικαστικές τέχνες παρέχει στα παιδιά τις ευκαιρίες να

αξιοποιήσουν τις δυνατότητες και τις ιδέες τους παράγοντας μορφές που χαρακτηρίζονται από πρωτοτυπία στη σύλληψη και στην εκτέλεση, αναπτύσσοντας τη δημιουργικότητα και τη φαντασία τους. Η μετατροπή μιας ιδέας σε εικαστική μορφή είναι μια διαδικασία που στηρίζεται στην οργάνωση, στο σχεδιασμό, στην προσαρμογή, στην κρίση. Στην καλλιτεχνική διαδικασία συνεχώς ανακύπτουν προβλήματα που απαιτούν λύσεις. Κάθε ένας μπορεί να αντιμετωπίσει διαφορετικά προβλήματα και να δώσει διαφορετικές λύσεις. Στην τέχνη είναι αποδεκτοί διάφοροι τρόποι σκέψης και δράσης. Υπάρχουν πάντοτε νέοι και πρωτότυποι τρόποι στην πραγμάτευση ενός θέματος, όπως και στη χρήση και στο χειρισμό ακόμη και των πιο συνηθισμένων εργαλείων και υλικών.

Η έννοια της πρωτοτυπίας στο παιδικό εικαστικό δημιούργημα είναι προτιμότερο να προσδιορίζεται με βάση την προσωπική σημασία και να εξατομικεύεται. Η αξία μιας προσωπικής ανακάλυψης του παιδιού δε μειώνεται επειδή κάποιος άλλος έφθασε στο ίδιο αποτέλεσμα πριν από αυτό. Αντίθετα διευρύνεται καθώς γίνεται αντιληπτό ότι ο ανθρώπινος πολιτισμός είναι αποτέλεσμα μιας συλλογικής προσπάθειας στην οποία ο κάθε ένας μετέχει με τη δική του, μικρή ή μεγάλη, συνεισφορά. Η ικανοποίηση προκύπτει από τη συμμετοχή σ' αυτή τη δημιουργική διαδικασία και όχι μόνο από το τελικό αποτέλεσμα.

1.5. Το παιδικό ιχνογράφημα

Οι εικαστικές δημιουργίες των παιδιών παρουσιάζουν χαρακτηριστικές ιδιαιτερότητες σε σχέση με αυτές των ενηλίκων. Πολυάριθμες είναι οι θεωρίες και οι ερμηνείες που έχουν δοθεί στην προσπάθεια να διερευνηθούν και να μελετηθούν τα γνωρίσματα, ο ιδιαίτερος χαρακτήρας και η εξέλιξη του παιδικού ιχνογραφήματος σε συνάρτηση με την ηλικία. Ψυχολόγοι, παιδαγωγοί και εικαστικοί καλλιτέχνες, ξεκινώντας από διαφορετικές αφετηρίες, θεωρούν τις σχεδιαστικές παραγωγές των παιδιών ως μια θεμελιώδη και ιδιαίτερα αποκαλυπτική δραστηριότητα (Milner, 1998, Μπέλλας, 2000, Τόμας, 1997).

Η αναπαραστατική ικανότητα των παιδιών ακολουθεί μια σταδιακή εξελικτική πορεία από τις απλούστερες μορφές προς τις συνθετότερες (Σάλλα, 1996, σσ 90 - 104).

● Προσχεδιαστική περίοδος

Καθώς οι αντιληπτικές ικανότητες του βρέφους αναπτύσσονται, έρχεται σε επαφή και σε επικοινωνία μέσω των αισθήσεων με τον κόσμο που το περιβάλλει. Η επαφή με τα διάφορα αντικείμενα καθημερινής χρήσης αποτελεί την αφορμή για τις πρώτες προσπάθειες διερεύνησης του εξωτερικού κόσμου. Αγγίζει και δοκιμάζει οτιδήποτε του είναι προσιπό, ανακατεύει και πασαλείβεται με τη τροφή του. Στην προσχεδιαστική αυτή περίοδο το παιδί δεν έχει συνειδητοποιήσει ακόμη ότι το μολύβι είναι ένα εργαλείο που αφήνει ίχνη.

● Τα πρώτα μουντζουρώματα

Προϋπόθεση για ν' αρχίσει το παιδί να μουντζουρώνει είναι κάποιος να το εφοδιάσει με ένα μολύβι και ένα χαρτί και να του δείξει τη διαδικασία. Οι πρώτες άτακτες γραμμές εμφανίζονται στην ηλικία των 12 μηνών περίπου και μετατρέπονται, μέχρι τα 2 χρόνια, σε συνεχή κυκλικά γραμμικά ίχνη.

Τα πρώτα μουντζουρώματα συνδέονται με τη χαρά της κίνησης που ολοκληρώνεται αργότερα με τη ικανοποίηση του παιδιού από την παρατήρηση του ίχνους που αφήνει σε μια επιφάνεια. Πολλά από αυτά γίνονται πάνω σε επιφάνειες χρήσιμες για τον ενήλικο, σε μια συμβολική κατάληψη του κόσμου του (Μερεντιέ, 1981, σ. 23).

Το μουντζούρωμα εξελίσσεται καθώς το παιδί προοδευτικά αποκτά έλεγχο πάνω στην κινησιακή του δραστηριότητα. Στο στάδιο αυτό παρατηρεί με προσοχή τα ίχνη που μπορεί να δημιουργήσουν άλλοι και προσπαθεί να μιμηθεί τις κινήσεις τους. Παρατηρεί ακόμη προσεκτικά κάθε είδους εικόνα και ενθουσιάζεται να δίνει ονόματα χρησιμοποιώντας τις αναδυόμενες γλωσσικές του ικανότητες.

● Βασικές μορφές

Στις πρώτες παραγωγές διατηρείται ο δυναμισμός της κίνησης που τις δημιούργησε. Συνεπαρμένο από αυτή την κιναισθητική δραστηριότητα το παιδί δεν είναι σε θέση να απαντήσει σε ερωτήσεις για το περιεχόμενο του έργου του. Από τα 2 χρόνια περίπου η γραμμή παύει να είναι συνεχής, ο

ρυθμός επιβραδύνεται και το μολύβι ανασπώνεται από το χαρτί έτσι ώστε αρχίζουν να εμφανίζονται απλές μεμονωμένες μορφές. Οι βασικές αυτές μορφές τοποθετούνται στη ζωγραφική επιφάνεια χωρίς εμφανή σχέση μεταξύ τους. Τώρα το παιδί είναι σε θέση να αντιγράψει απλά σχήματα βελτιώνοντας την τεχνική του.

Ταυτόχρονα ξεκινάει ένα συμβολικό παιχνίδι φαντασίας. Σταδιακά συνδέει τα σχήματα που παράγει με αντικείμενα του περιβάλλοντός του και τα ονομάζει, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι είναι και αναγνωρίσιμα από το θεατή. Ένας κύκλος ή ένας σταυρός μπορεί να ονομαστεί ανάλογα άνθρωπος, ελέφαντας ή δέντρο, εξάλλου η ονοματοδοσία αυτή μπορεί να αλλάξει κατά τη διαδικασία.

● **Εμφάνιση των πρώτων συμβόλων**

Στα 3 με 4 χρόνια κυριαρχούν τα κυκλικά σχήματα που αρχίζουν να γίνονται αναγνωρίσιμα και να παίρνουν τη μορφή ανθρώπου ή ζώου. Γραμμές που προστίθενται σε ένα κύκλο μπορεί να γίνουν πόδια ή ακτίνες του ήλιου. Καθώς η ικανότητα του παιδιού να εκφράζεται λεκτικά εξελίσσεται, συνδέει τη ζωγραφιά του με μια μικρή αφήγηση. Την ίδια περίοδο μιμούμενο τους ενήλικες παράγει μια φανταστική γραφή, που μοιάζει με δόντια πριονιού, έχοντας συνείδηση ότι θέλει να μεταφέρει κάποιο μήνυμα.

Προοδευτικά αποκτά την ικανότητα για συνθετικότερα σχέδια και κατορθώνει -περίπου στα 4 χρόνια- να συνδυάζει φιγούρες σε στοιχειώδεις σκηνές. Οι μουτζούρες των πρώτων χρόνων τώρα εντάσσονται στη ζωγραφιά και γίνονται μαλλιά ή καπνός στην καμινάδα του σπιτιού.

Σταδιακά κατορθώνει να δημιουργήσει τα δικά του σχέδια - σύμβολα για να απεικονίσει σχεδόν οτιδήποτε. Η ίδια βασική μορφή χρησιμοποιείται για όλους τους ανθρώπους, για όλα τα καράβια, για όλα τα σπίτια. Κάποιες φορές δηλώνει προκαταβολικά αυτό που πρόκειται να σχεδιάσει, μπορεί όμως και να μην ενδιαφέρεται καθόλου για το νόημα των μορφών που δημιουργεί. Απορροφημένο από το χειρισμό των εργαλείων και των υλικών, αντλεί χαρά από τη διαδικασία παρά από το τελικό αποτέλεσμα.

● **Αρχή της εκφραστικότητας**

Στην ηλικία των 5 - 6 ετών συνδυάζει τα σχήματα σε συνθετότερες σκηνές αντλώντας θέματα από το άμεσο περιβάλλον του. Μια έντονη εικόνα ή μια εμπειρία που βίωσε μπορεί να γίνει αφορμή για μεγάλη σειρά ικνογραφημάτων. Τώρα είναι σε θέση να επιλέξει το θέμα του από την αρχή. Μπορεί ακόμη να αντιγράψει με σχετική πιστότητα απλά υποδείγματα, ενώ εκδηλώνει και ένα πρώτο ενδιαφέρον για τον τρόπο με τον οποίο μπορεί να επιτύχει κάποιο αποτέλεσμα.

Ωστόσο, βρίσκει το δικό του τρόπο προκειμένου να επιλύσει ένα γραφικό πρόβλημα. Πρόσωπα και πράγματα απεικονίζονται μετωπικά με λεπτομέρειες που το παιδί θεωρεί χαρακτηριστικές, χωρίς να ενδιαφέρεται για τις αναλογίες και την πραγματική σημασία τους. Ένα σπίτι ή ένα κουτί μπορεί να σχεδιαστεί με διαφάνεια έτσι ώστε να φανεί το περιεχόμενό του ή ένα αντικείμενο που βρίσκεται πίσω από κάποιο άλλο μπορεί να σχεδιαστεί πάνω από αυτό.

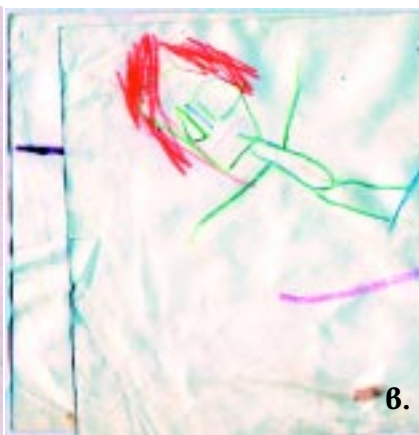
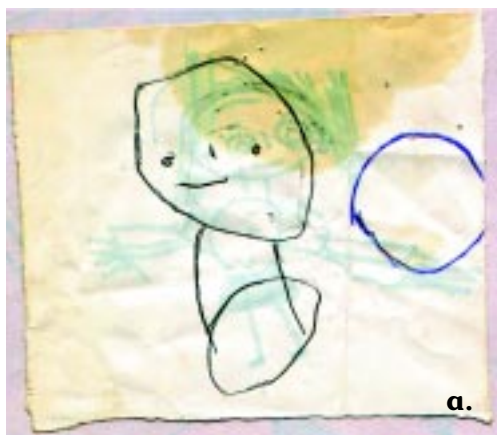
Η ικνογραφική ικανότητα του παιδιού αποκτά ολοένα και πιο προσωπικό χαρακτήρα σύμφωνα με τα δικά του “εσωτερικά πρότυπα”. Ζωγραφίζει σύμφωνα με ό,τι αισθάνεται ή σκέπτεται σε σχέση με κάποιο αντικείμενο. Ανάλογα με την προσωπική σημασία μπορεί να παραποιήσει, να υπερτονίσει ή να απαλείψει στοιχεία, ενώ το χρώμα χρησιμοποιείται με μη ρεαλιστικό τρόπο.

● **Προσπάθειες για οπτικό ρεαλισμό**

Με τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης ο υποκειμενισμός υποχωρεί. Από τα 7 χρόνια και μετά στο παιδικό σχέδιο αποτυπώνεται μια προσπάθεια παρατήρησης και φωτογραφικής απόδοσης του εξωτερικού κόσμου. Σχήματα και σύμβολα είναι πλέον αναγνωρίσιμα και το παιδί δείχνει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το πώς φαίνονται οι σχεδιαστικές του προσπάθειες στους άλλους. Η ανθρώπινη φιγούρα αποτελείται από γεωμετρικά σχήματα που συνεχώς τελειοποιούνται και εμπλουτίζονται με λεπτομέρειες.

Η ένταξη στο σχολικό χώρο μετατρέπει το σχέδιο από απλή ευχαρίστηση σε “σχολική δραστηριότητα”, υποταγμένη σε κανόνες και περιορισμούς που προέρχονται από τον κόσμο των ενηλίκων. Στις συνθέσεις εμφανίζο-

νται στοιχεία και επιρροές από εικονογραφήσεις βιβλίων ή την τηλεόραση. Η πρωτοτυπία, η συμβολική και η εκφραστική δύναμη μειώνονται καθώς οι επιδράσεις του πολιτισμικού περιβάλλοντος αποτυπώνονται ολοένα και περισσότερο στο παιδικό ικνογράφημα.

Το παιδικό ικνογράφημα εξελίσσεται από τις πιο απλές σε συνθετότερες μορφές. Τα σχέδια έγιναν από το ίδιο παιδί, τη Σοφία, σε διαφορετική ηλικία: α. δύο ετών, β. τριών ετών, γ. τεσσάρων ετών, δ. πέντε ετών.

Οι εικαστικές τέχνες αποτελούν ένα σημαντικό τμήμα του ανθρώπινου πολιτισμού και η εξοικείωση με αυτές μπορεί να αρχίσει από την πολύ μικρή ηλικία. Ένα κατάλληλα σχεδιασμένο παιδαγωγικό περιβάλλον οφείλει να προσφέρει τη δυνατότητα στο αναπτυσσόμενο άτομο να βιώσει ουσιαστικά το φαινόμενο της τέχνης και να το εντάξει συνολικότερα στις εμπειρίες της ζωής του.

Η εικαστική αγωγή αναπτύσσει την ικανότητα του παιδιού να εκφράζεται χρησιμοποιώντας τις εικαστικές μορφές, πλουτίζοντας την παρατηρητικότητα, τη φαντασία και τη δημιουργικότητά του, αλλά και το βοηθά να αντιλαμβάνεται, να αξιολογεί και να συνειδητοποιεί το ρόλο και τις ποικίλες διαστάσεις της τέχνης. Οι εικαστικές δραστηριότητες ασκούν επίδραση στα νήπια σε όλους τους τομείς της ανάπτυξής τους υποβοηθώντας τα να εξελιχθούν σωματικά, συναισθηματικά, κοινωνικά, γλωσσικά, γνωστικά, αισθητικά.

Το παιδικό ιχνογράφημα παρουσιάζει χαρακτηριστικές ιδιαιτερότητες σε σχέση με την τέχνη των ενηλίκων και η εξέλιξή του συνδέεται με τη συνολική εξέλιξη του παιδιού, που συναρτάται με την ηλικία.

Ερωτήσεις

- Ποιος είναι ο σκοπός της εικαστικής αγωγής;
- Με ποιο τρόπο η εικαστική αγωγή συμβάλλει στους διάφορους τομείς της ανάπτυξης του παιδιού;
- Ποιες ικανότητες του παιδιού εξελίσσονται επηρεάζοντας τις σχεδιαστικές του δυνατότητες;
- Πώς εξελίσσεται το παιδικό ιχνογράφημα σε σχέση με την ηλικία;

Προτεινόμενες εργασίες και δραστηριότητες

- Οι μαθητές-τριες μπορούν να θυμηθούν και να σχολιάσουν την προσωπική τους εμπειρία από τη διδασκαλία της τέχνης στο σχολικό χώρο. Με βάση αυτή την εμπειρία συζητούν και διατυπώνουν προτάσεις για τον τρόπο λειτουργίας του εργαστηρίου των εικαστικών. Στη συνέχεια μπορούν να συζητήσουν τους λόγους εκείνους τους οποίους οι ίδιοι, ως μελλοντικοί παιδαγωγοί της πρώιμης παιδικής ηλικίας, θεωρούν σημαντικούς προκειμένου να εξοικειώσουν τα μικρά παιδιά με τις εικαστικές τέχνες.
- Συλλέγουν δείγματα παιδικών ιχνογραφημάτων από το άμεσο περιβάλλον τους και σχολιάζουν τα χαρακτηριστικά τους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Ο κόσμος των εικαστικών τεχνών

2.1. Το εικαστικό έργο - ένας τρόπος οπτικής επικοινωνίας

“Η τέχνη είναι το απαραίτητο μέσο για το βύθισμα του ατόμου στο σύνολο. Αντανακλά την άπειρη ικανότητά του για συνένωση, την ικανότητά του να συμμερίζεται εμπειρίες και ιδέες”(Ερνστ Φίσερ, Η αναγκαιότητα της τέχνης)

Αυτή η πρωταρχική ανάγκη του ανθρώπου για επικοινωνία, μέσα από τη συμμετοχή του στα βιώματα και τις εμπειρίες των άλλων, ίσως αποτελεί το σημείο εκκίνησης προκειμένου να προσεγγισθούν τα βαθύτερα ερωτήματα για τις αιτίες που γέννησαν το φαινόμενο της τέχνης. Όσον αφορά στις εικαστικές τέχνες η επικοινωνία αυτή είναι οπτική. Η τέχνη ξεκινάει από τις αισθήσεις και απευθύνεται πρώτα απ’ όλα σε αυτές και κύρια βάση της εικαστικής αισθητικής εμπειρίας είναι η όραση.

2.2. Μορφή και περιεχόμενο στο εικαστικό έργο

Το εικαστικό έργο είναι αποτέλεσμα μιας διαδικασίας μορφοποιητικής, δηλαδή μιας διαδικασίας με την οποία η ύλη μετασχηματίζεται σε συγκεκριμένη εικαστική μορφή. Σχήματα, χρώματα, όγκοι, υλικά ενώνονται συνθέτοντας ένα ενιαίο σύνολο. Μορφικά στοιχεία είναι εκείνα που δίνουν ορατή μορφή, υλική υπόσταση στο εικαστικό έργο. Σύνθεση είναι η οργανωμένη διάταξη των μορφικών στοιχείων σε ενιαίο εικαστικό σύνολο.

Η εικαστική μορφή δεν είναι ένας αυτοσχεδιασμός με την ύλη, μια δεξιότητα που υπάρχει μόνο για τον εαυτό της χωρίς κανένα σκοπό. Η μορφή είναι μια “εμπειρία αποκρυσταλλωμένη”, γεμάτη νοήματα και σημασί-

ες, καθώς η τέχνη αναζητά και εκφράζει τη βαθύτερη σχέση μεταξύ του ανθρώπου και του κόσμου: “Για να είναι κανείς καλλιτέχνης πρέπει να συλλομβάνει, να συγκρατεί και να μεταμορφώνει την εμπειρία σε μνήμη, τη μνήμη σε έκφραση, την ύλη σε μορφή” (Φίσερ 1977, σ. 8).

Μέσα από αυτή τη μορφοποιητική διαδικασία, ο καλλιτέχνης επεξεργάζεται την εμπειρία του, προσπαθεί να την κατανοήσει, την βαθαίνει και τοποθετείται απέναντι σ’ αυτήν. Κάθε λοιπόν μορφή έχει περιεχόμενο καθώς εμπεριέχει την επεξεργασία μιας ιδέας, μιας σκέψης και προέρχεται από μια διανοητική επεξεργασία. Αυτό δε σημαίνει ότι η μορφή είναι απλό ένδυμα του περιεχομένου (Καλλέργης, 1995, σσ. 49 - 50). Όλα τα στοιχεία μιας εικαστικής μορφής συμβάλλουν στην ανάδειξη του βαθύτερου περιεχομένου της. Επομένως, η αναζήτηση του νοήματος του εικαστικού έργου προϋποθέτει την αναζήτηση του νοήματος όλων των στοιχείων που το αποτελούν.

Κάθε εικαστική μορφή είναι διαποτισμένη από την ατμόσφαιρα μιας περιόδου και μιας προσωπικότητας. Στη διάρκεια του χρόνου οι παλιές σημασίες μπορεί να υποχωρήσουν και να δώσουν τη θέση τους σε καινούρια νοήματα. Συχνά ένα νέο περιεχόμενο μπορεί να εκφραστεί με παλιές μορφές ή να αποδοθεί σε προϋπάρχουσες μορφές ένα νέο περιεχόμενο. Έτσι, η ποικιλία της εικαστικής έκφρασης μπορεί να προσεγγιστεί είτε σαν ποικιλία μορφών πάνω στο ίδιο νόημα είτε σαν ποικιλία νοημάτων πάνω στην ίδια μορφή (Focilon, 1982, σ. 16).

2.3. Θεματικό υλικό και τρόποι εικαστικής έκφρασης

Ο φυσικός κόσμος, το κατασκευασμένο περιβάλλον, η καθημερινή εμπειρία, ιστορικά γεγονότα, μύθοι, φανταστικές σκηνές αλλά και αφηρημένες έννοιες μπορούν να αποτελέσουν την αφορμή για τη δημιουργία ενός εικαστικού έργου. Όλα αυτά αποτελούν τις πηγές απ’ όπου οι καλλιτέχνες μπορούν να αντλήσουν το θεματικό τους υλικό.

Το περιεχόμενο του εικαστικού έργου είναι ασύγκριτα ευρύτερο από το θέμα και αφορά ταυτόχρονα όχι μόνο το τι αλλά και το πώς προσεγγίζεται. Ακόμη και όταν το θέμα φαίνεται να είναι περιοριστικό, όπως ένα απλό αντικείμενο καθημερινής χρήσης, υπάρχουν πολλοί τρόποι πραγμάτευσής

του. Φυσικά η προσέγγιση ενός θέματος μπορεί να είναι τόσο επιφανειακή ώστε να μην ξεπερνά την απλή καταγραφή. Αυτό ελαχιστοποιεί και το νόημα εφόσον ο θεατής απλώς μπορεί να διαπιστώσει την ακρίβεια και το βαθμό ομοιότητας που έχει επιτευχθεί. Ο ρόλος της τέχνης όμως δεν είναι η αντιγραφή αλλά η ανάδειξη, η διείσδυση, η αποκάλυψη νοημάτων και σημασιών.

Ο καλλιτέχνης δεν είναι ένας ψυχρός παρατηρητής που καταγράφει οπτικά δεδομένα, αλλά ένας άνθρωπος που συγκινείται, στοχάζεται, φαντάζεται, επιλέγει. Μπορεί λοιπόν να σταθεί απέναντι στο θέμα του με διαφορετικούς τρόπους. Ίσως επιχειρήσει να προσεγγίσει την πραγματικότητα, να την εξιδανικεύσει, να αναδείξει μια τρομακτική της όψη ή και να επινοήσει ένα εντελώς φανταστικό περιβάλλον. Μπορεί να εστιάσει το ενδιαφέρον του στην ανάδειξη της δομής ενός αντικειμένου, να το παραμορφώσει ή να το χρησιμοποιήσει με ένα συμβολικό τρόπο. Πάντοτε στο εικαστικό έργο αποτυπώνεται ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβάνεται και ερμηνεύει τον κόσμο. Έτσι ένα “απλό” θέμα αποκτά διάφορα επίπεδα νοήματος. Οι διάφοροι τρόποι εικαστικής έκφρασης μπορούν να θεωρηθούν και ως διαφορετικοί τρόποι κατανόησης της ζωής και της ανθρώπινης εμπειρίας (Chapman, σ. 41).

Αυτό δε σημαίνει ότι η προσέγγιση του εικαστικού έργου αφορά μόνον την αναζήτηση των προθέσεων του καλλιτέχνη. Πάντοτε απαιτείται μια αλληλενέργεια με τον θεατή. Κάθενας μπορεί να έχει διαφορετικές αντιδράσεις, ερμηνείες και παρατηρήσεις. Αποκαλύπτουμε ίσως τις προθέσεις του καλλιτέχνη σ’ ένα έργο τέχνης, αλλά του δίνουμε και εμείς ένα νόημα καθώς “βυθιζόμαστε” μέσα σ’ αυτό. Η προσέγγιση του εικαστικού έργου είναι μια αισθητική εμπειρία εξίσου απολαυστική και στοχαστική και προϋποθέτει μια ενεργή στάση όπως ακριβώς και η δημιουργία του.

2.4. Οι εικαστικές μορφές

Υπάρχει μεγάλη ποικιλία καλλιτεχνικών προϊόντων με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και λειτουργίες. Κάθε καλλιτεχνική μορφή προσφέρει μια ξεχωριστή ευκαιρία προκειμένου να επιτευχθεί ένας εκφραστικός ή επικοινωνιακός σκοπός και να εξυπηρετηθούν συγκεκριμένες ανάγκες ατομικές ή

κοινωνικές. Οι μορφές αυτές μπορεί να είναι δισδιάστατες, όπως η ζωγραφική και η χαρακτική, ή τρισδιάστατες όπως η αρχιτεκτονική και οι πλαστικές τέχνες. Σε πολλές περιπτώσεις τα όρια είναι δυσδιάκριτα, καθώς για παράδειγμα σε ένα ζωγραφικό έργο μπορεί να υπάρχουν τυπώματα και ανάγλυφα στοιχεία.

Συχνά οι καλλιτεχνικές μορφές ταξινομούνται με αξιολογικά κριτήρια και διαχωρίζονται σε δύο κατηγορίες: στις “καλές” και στις “εφαρμοσμένες” τέχνες. Στη ρίζα αυτής της αξιολογικής ταξινόμησης βρίσκεται μια περιοριστική αντίληψη για την τέχνη σύμφωνα με την οποία δε μπορεί να χαρακτηριστεί ως καλλιτέχνημα ένα χρηστικό αντικείμενο. Η προκατάληψη αυτή έχει ως αποτέλεσμα να υποτιμώνται δραστηριότητες, όπως ο σχεδιασμός χειροτεχνικών και βιομηχανικών προϊόντων, οι γραφικές τέχνες ή η διακόσμηση, που όμως συμβάλλουν στη διαμόρφωση της αισθητικής ποιότητας του καθημερινού περιβάλλοντος.

Ένα πλήθος καλλιτεχνών υπηρέτησε εξίσου τις εφαρμοσμένες και τις καθαρές μορφές τέχνης ενώ στοιχεία της μιας κατηγορίας εμπλουτίζουν την άλλη. Πολλά από τα προϊόντα που καλύπτουν λειτουργικές ανάγκες διαθέτουν ταυτόχρονα και καλλιτεχνική διάσταση. Έπιπλα, οικιακές συσκευές, ενδύματα, υφάσματα, κοσμήματα, λατρευτικά σκεύη, εμβλήματα, αναμνηστικά ή εορταστικά αντικείμενα περιέχουν σημαντικές πολιτισμικές σημασίες που δε γίνονται πάντοτε συνειδητά αντιληπτές. Στις οπτικές ποιότητες αυτών των αντικειμένων, που συνδέουν την τέχνη με την καθημερινή ζωή, αποκρυσταλλώνονται οι αξίες μιας εποχής, ενός πολιτισμού και η ανάγκη του ανθρώπου να εκφράσει την ατομική και ομαδική του ταυτότητα.

2.5. Η “εικαστική γλώσσα”

Όπως ήδη αναφέρθηκε οι εικαστικές τέχνες είναι βασικά οπικές τέχνες -απευθύνονται δηλαδή καταρχήν στην όραση. Ο εικαστικός καλλιτέχνης εκφράζεται χρησιμοποιώντας μια “οπική γλώσσα” που ονομάζεται εικαστική γλώσσα (Kandinsky, 1981). Κάθε εικαστική μορφή καθορίζεται από το χειρισμό και τη σύνθεση ορισμένων βασικών στοιχείων (σημείο, γραμμή, σχήμα, χρώμα, υλικό κλπ.).

Η φύση αποτελεί την πρωταρχική πηγή των οπτικών ερεθισμάτων μας.

Έτσι η ποικιλία σε μια εικαστική σύνθεση αντιστοιχεί στην ποικιλία που παρατηρούμε στο φυσικό κόσμο (Κοζάκου, 1988). Οπτικές μορφές που χρησιμοποιούνται στις εικαστικές τέχνες προκειμένου να εκφράσουν κάποιο συγκεκριμένο περιεχόμενο, έχουν την αναφορά τους στη φύση. Οι έννοιες του ρυθμού, της ισορροπίας, της συμμετρίας δε δημιουργήθηκαν αυθαίρετα, αλλά με την παρατήρηση των φυσικών νόμων.

Αυτό δε σημαίνει ότι η δημιουργία και η κατανόηση του εικαστικού έργου προκύπτει μέσα από την τήρηση κάποιων αυστηρών κανόνων και συνταγών. Η τέχνη ακολουθεί ελεύθερη πορεία γεμάτη ανατροπές, αλλιώς απονεκρώνεται. Ο φυσικός κόσμος όμως μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως αφετηρία για την προσέγγιση και την κατανόηση της εικαστικής γλώσσας.

● **Σημείο, γραμμή, σχήμα, όγκος**

Το σημείο είναι το απλούστερο στοιχείο του εικαστικού έργου, η ελάχιστη και πιο απλή μορφή που μπορεί να σχηματιστεί σε μια επιφάνεια. Μια κηλίδα χρώματος ή ένα χαραγμένο σημάδι είναι για την εικαστική γλώσσα σημεία.

Η θέση και ο τρόπος τοποθέτησης ακόμη και ενός μοναδικού σημείου μέσα στο χώρο προσδιορίζει και το εσωτερικό του περιεχόμενο. Η επιφάνεια φαίνεται να ενεργεί πάνω σε κάθε εικαστικό στοιχείο δυναμικά και να το υποτάσσει σε νόμους παρόμοιους με εκείνους της φύσης (Kandinsky, 1996). Στο κέντρο μιας επιφάνειας, το σημείο μοιάζει να ισορροπεί ανάμεσα σε ίσες δυνάμεις και φαίνεται στατικό, ενδοστρεφές και αμετακίνητο. Στο κάτω μέρος της επιφάνειας μοιάζει να πέφτει, να έχει βάρος, να έλκεται από τις δυνάμεις της βαρύτητας. Όταν το σημείο βρίσκεται πάνω από το κέντρο της επιφάνειας μοιάζει να σηκώνεται, να είναι ελαφρύ, να ανεβαίνει προς τον ουρανό. Όταν ένα σημείο είναι μεγάλο μοιάζει να πλησιάζει, όταν είναι μικρό να απομακρύνεται. Δύο ή περισσότερα σημεία σε μια επιφάνεια δημιουργούν σύνθετες σχέσεις και φαίνεται να επικοινωνούν και να αλληλοεπηρεάζονται. Όταν η απόσταση μεταξύ τους είναι μεγαλύτερη, τα σημεία μοιάζουν να αιωρούνται ή να απωθούνται, η σύνθεση είναι χαλαρή και ανάλαφρη. Στην αντίθετη περίπτωση η σύνθεση πυκνώνει και βαραίνει.

Από την κίνηση του σημείου στο επίπεδο δημιουργείται η γραμμή. Η

γραμμή που φαίνεται να προέρχεται από την επίδραση μιας μόνο εξωτερικής δύναμης πάνω σ' ένα σημείο είναι η ευθεία. Η ευθεία αλλάζει πορεία όταν μια άλλη δύναμη επιδράσει πάνω της οπότε και μεταβάλλεται σε καμπύλη ή τεθλασμένη. Στην απόλυτη μορφή της δεν υπάρχει στη φύση όσο στο κατασκευασμένο περιβάλλον· είναι επομένως η γραμμή της κυριαρχίας της τάξης που μπορεί να εκφράσει τη σταθερότητα. Καθώς είναι η μικρότερη απόσταση ανάμεσα σε δύο σημεία γίνεται για το μάτι μας μια γραμμή με ταχύτητα, μια γραμμή αποφασιστική και δυναμική.

Στην οριζόντια γραμμή το μάτι ακολουθεί τη φυσική του κίνηση. Η αίσθηση που υποβάλλεται κυρίως είναι η αίσθηση της ηρεμίας, της γαλήνης και της χαλάρωσης. Η κατακόρυφη γραμμή μοιάζει να παλεύει ενάντια στη βαρύτητα, δηλώνει λοιπόν προσπάθεια, απόφαση, θέση, ανάταση. Η διαγώνια εκφράζει κίνηση και αστάθεια και μεταδίδει μεγαλύτερη συγκινησιακή διέγερση. Οι τεμνόμενες γραμμές υποβάλλουν τη σύγκρουση και την οξύτητα. Η τεθλασμένη γραμμή μοιάζει να είναι αποτέλεσμα εναλλασσόμενων δυνάμεων και παράγει ένταση ανάλογη με την οξύτητα των γωνιών της.

Αν και στην τέχνη δεν υπάρχουν απαράβατοι κανόνες, η παρουσία της ευθείας γραμμής μπορεί να υποδηλώσει την αυστηρότητα και την τάξη. Η τάση αυτή της ευθείας είναι αναγνωρίσιμη τόσο σε ένα σύγχρονο αφαιρετικό έργο όσο και σε ένα κλασικό. Στην Αιγυπτιακή τέχνη η σταθερότητα και το απόλυτο εκφράζονται με την ευθεία γραμμή. Την κατακόρυφη γραμμή και τα γωνιώδη σχήματα συναντάμε και στη Γοτθική αρχιτεκτονική, όπου οι κάθετες γραμμές σε συνδυασμό με το οξύ τρίγωνο εξακοντίζουν το βλέμμα προς τα πάνω (Κοζάκου, 1988 σσ. 27-29).

Η καμπύλη είναι η γραμμή με τις άπειρες δυνατότητες και ποικιλίες που συναντάμε στο φυσικό κόσμο. Η αβίαστη κίνηση της καμπύλης γραμμής μπορεί να εκφράσει την αυθόρμητη κίνηση, την οικειότητα, την ανεμελιά, το ανθρώπινο μέτρο, την ελευθερία. Η Μινωϊκή και Μυκηναϊκή τέχνη έχουν ως βασικά χαρακτηριστικά τους τη λατρεία για τη φύση και τη ζωή και εκφράζονται χρησιμοποιώντας την καμπύλη. Στην παιδική ζωγραφική επίσης επικρατεί η καμπύλη, μέχρι να κυριαρχήσει η λογική της τάξης και της συμβατικής ευπρέπειας.

Η γραμμή μπορεί να περιγράψει και να προσδιορίσει ένα σχήμα, που

προσλαμβάνει τα χαρακτηριστικά των γραμμών που το αποτελούν. Ανάλογα μπορεί να εκφράσει την ένταση της πλάγιας, την αποφασιστικότητα της κάθετης και την ηρεμία της οριζόντιας. Μπορεί να εκφράσει την κατεύθυνση, την κίνηση αλλά και τη σύγκρουση. Ανάλογα με το είδος των πλευρών του και την οξύτητα των γωνιών του, εκφράζει λιγότερο ή περισσότερο, τη σταθερότητα την επιβλητικότητα ή την ισορροπία. Στη γλυπτική, που αναπτύσσεται στο χώρο, τα σχήματα ανάγονται στις τρεις διαστάσεις και μετατρέπονται σε στερεά σώματα. Το τρίγωνο, το τετράγωνο, ο κύκλος αντιστοιχούν στην πυραμίδα, στον κύβο, στη σφαίρα.

● Το χρώμα

Το χρώμα αποτελεί ένα σπουδαίο μέσο αντίληψης του εξωτερικού κόσμου και συνδέεται με συγκεκριμένες συγκινησιακές αντιδράσεις (Sargent, 1987). Επομένως, αποτελεί αντικείμενο ενδιαφέροντος και μελέτης τόσο για τις φυσικές επιστήμες όσο και τις εικαστικές τέχνες. Παρά τα πολλά

Εργασία με τέμπρες.

Εργασία με τέμπερες.

κοινά σημεία, οι προσεγγίσεις αυτές δεν είναι ίδιες για έναν φυσικό επιστήμονα και έναν καλλιτέχνη. Για τον πρώτο το χρώμα είναι ένα φυσικό φαινόμενο με ιδιότητες που οφείλονται στο μήκος και στη συχνότητα των φωτεινών κυμάτων. Ο δεύτερος εστιάζει το ενδιαφέρον του στο αισθητικό ερέθισμα που προέρχεται από τη χρήση των χρωστικών υλών.

Στη ζωγραφική το κόκκινο, το κίτρινο και το μπλε ονομάζονται βασικά χρώματα για το λόγο ότι δεν μπορούν να δημιουργηθούν από άλλα και από την ανάμειξή τους - και με τη χρήση του μαύρου και του λευκού- προκύπτουν όλα τα υπόλοιπα.

Όταν τα βασικά χρώματα αναμειχθούν ανά δύο μεταξύ τους δημιουργούνται τα παράγωγα: κόκκινο + κίτρινο = πορτοκαλί, κόκκινο + μπλε = βιολέ, μπλε + κίτρινο = πράσινο.

Ανάλογα με τις ιδιοότητές τους, αλλά και τις μεταξύ τους σχέσεις τα χρώματα χωρίζονται σε κατηγορίες. Θερμά ονομάζονται το κόκκινο, το κίτρινο

και τα παράγωγα στα οποία κυριαρχούν αυτά τα δύο χρώματα. Θυμίζουν το φως του ήλιου ή της φωτιάς και δημιουργούν ανάλογες εντυπώσεις. Ψυχρά είναι τα χρώματα στα οποία κυριαρχεί το μπλε. Τα ψυχρά χρώματα μοιάζουν να καταλαμβάνουν μικρότερο χώρο σε μια επιφάνεια απ' ό,τι τα θερμά.

Τα βασικά και τα παράγωγα χρώματα δημιουργούν ζεύγη με έντονες αντιθέσεις που ονομάζονται συμπληρωματικά. Αυτά είναι: το κόκκινο με το πράσινο, το μπλε με το πορτοκαλί, το κίτρινο με το βιολέ.

Χροιά ή απόχρωση είναι ο ιδιαίτερος “χαρακτήρας” του χρώματος που το ξεχωρίζει από τα υπόλοιπα, εκείνη η ιδιότητά του που δηλώνεται με το όνομά του, όπως γαλάζιο, πορτοκαλί, κίτρινοπράσινο κλ.π. Όταν ένα χρώμα αναμειχθεί με ένα άλλο αλλάζει η απόχρωσή του.

Τονική αξία ή αξία είναι το γνώρισμα που δηλώνει τη φωτεινότητα που διαθέτει ένα χρώμα. Αναμειγνύοντας ένα χρώμα με μαύρο μεταβάλλεται η αξία του χωρίς να αλλάζει η χροιά του. Για παράδειγμα από την ανάμειξη του μπλε με μαύρο προκύπτει πάλι μπλε χρώμα που όμως είναι περισσότερο σκούρο.

Ένταση ονομάζεται η χρωματική “δύναμη” μιας απόχρωσης σε σχέση με το γκρίζο. Μιλάμε συχνά για “λαμπερά” ή “μουντά” χρώματα. Για τη φυσική επιστήμη η ένταση αντιστοιχεί στη διαύγεια και την καθαρότητα που διαθέτει ένα χρώμα. Αναμειγνύοντας ένα χρώμα με γκρίζο της ίδιας τονικής αξίας η έντασή του αλλάζει.

Στο χρώμα συχνά αποδίδεται ένα συμβολικό νόημα, καθώς δημιουργεί έντονες εντυπώσεις και ασκεί συγκινησιακή επίδραση. Η σημασία και ο συμβολισμός των χρωμάτων συνδέονται με εμπειρίες που ο πρωτόγονος ακόμα άνθρωπος απέκτησε ερχόμενος σε επαφή με τη φύση και τα φυσικά φαινόμενα (Κοζάκου, 1988). Καθώς η φύση υπήρξε για τον άνθρωπο η βασική πηγή ζωής, το πράσινο της βλάστησης μπορεί να εκφράσει την ελπίδα για τη ζωή. Η χρήση του μαύρου χρώματος παραπέμπει στο πένθος, επειδή το μαύρο μεταφέρει τη σκέψη στο σκοτάδι. Το γαλάζιο, χρώμα του ουρανού, μπορεί να υποβάλλει μια αίσθηση ονειρική. Στην επικρατέστερη συμβολική του σημασία, εκφράζει την ήρεμη σκέψη και συμπεριφορά.

Όμως οι σημασίες αυτές μεταβάλλονται σε ένα διαφορετικό πολιτισμικό πλαίσιο. Έτσι και εδώ είναι απαραίτητο να ξεπεραστούν κάποια στερεό-

τυπα. Για παράδειγμα, τα θερμά χρώματα δεν υποβάλλουν σε όλες τις περιπτώσεις χαρούμενα συναισθήματα. Το κόκκινο μπορεί να συμβολίσει το πάθος αλλά και την αγριότητα και την οργή. Σε κάθε χρώμα μπορεί να δοθεί ένα πλήθος σημασιών που πολλές φορές είναι αντιθετικές.

● Το υλικό

Με τον ίδιο τρόπο και τα διάφορα υλικά συμβάλλουν στην ανάδειξη του βαθύτερου νοήματος του καλλιτεχνικού έργου προσφέροντας διαφορετικές δυνατότητες επεξεργασίας μιας ιδέας και πραγμάτευσης ενός θέματος. Το κάθε υλικό έχει συγκεκριμένες φυσικές ιδιότητες και επιδρά στις αισθήσεις μας με χαρακτηριστικό τρόπο. Μπορεί να είναι τραχύ ή λείο, γυαλιστερό ή θαμπό, απαλό ή σκληρό, διάφανο ή αδιαφανές, συνηθισμένο ή σπάνιο. Ανάλογα με τις ιδιότητές του μπορεί να μεταφέρει ιδιαίτερα μηνύματα και σημασίες, έχει δηλαδή μια ορισμένη μορφική προδιάθεση (Focillon, 1982, σ. 83). Ένα γλυπτό από πέτρα παραπέμπει σε κάτι διαφορετικό απ' ό,τι μία κατασκευή από μέταλλο ή γυαλί. Η ιδιαιτερότητα της επιφάνειας ενός υλικού, που γίνεται αντιληπτή τόσο με την όραση όσο και με την αφή, ονομάζεται υφή.

Βεβαίως, ο κάθε καλλιτέχνης χρησιμοποιεί τα διάφορα μέσα με ιδιαίτερο και προσωπικό τρόπο. Ο τρόπος όμως αυτός δεν αντιστρατεύεται τη φύση των υλικών, αλλά την αναδεικνύει. Τα χαρακτηριστικά του κάθε υλικού πρέπει να κατανοούνται και να αναδεικνύονται, όχι να επινοούνται και να συγκαλύπτονται. Σημαντική καλλιτεχνική ικανότητα είναι ακριβώς η προσαρμογή του υλικού σε μια ιδέα, καθώς και ο μετασχηματισμός μιας ιδέας με βάση τις φυσικές ιδιότητες του υλικού.

Ακόμη και στις πιο απλές οπικές μορφές χρηστικών αντικειμένων, το υλικό συσχετίζεται με βαθύτερα νοήματα και συμβολισμούς. Ένα πλίνθο αγγείο μπορεί να εκφράζει την ταπεινότητα και την απλή ζωή, η χρήση όμως ενός πολύτιμου υλικού μπορεί να συμβολίσει την εξουσία και τη δύναμη. Ο πειραματισμός με τα διάφορα μέσα και υλικά δεν πρέπει επομένως να αντιμετωπίζεται ως ένα συνεχές παιχνίδι αυτοσχεδιασμών, αλλά να αποσκοπεί στην κατανόηση της φύσης και των ιδιοτήτων τους.

Εργασίες με τέμπερες.

Ανακεφαλαίωση

Το εικαστικό έργο είναι αποτέλεσμα μιας οργανωμένης δραστηριότητας με την οποία η ύλη μετατρέπεται σε συγκεκριμένη εικαστική μορφή. Αυτή η μορφοποιητική διαδικασία προέρχεται από διανοητική επεξεργασία, έχει ένα συγκεκριμένο περιεχόμενο. Μορφή και περιεχόμενο αλληλενεργούν και αποτελούν μια αδιάσπαστη ενότητα. Η προσέγγιση του έργου τέχνης και η αποκάλυψη του βαθύτερου νοήματός του προϋποθέτει μια εξίσου ενεργό στάση με τη διαδικασία της δημιουργίας του.

Οι μορφές της καλλιτεχνικής έκφρασης δε μπορεί να διαχωρίζονται με αξιολογικά κριτήρια. Κάθε μορφή τέχνης προσφέρει μια διαφορετική δυνατότητα προκειμένου να καλυφθεί κάποιος εκφραστικός ή επικοινωνιακός σκοπός και να εξυπηρετηθούν συγκεκριμένες ανάγκες, ατομικές ή ομαδικές.

Οι εικαστικές μορφές απευθύνονται καταρχήν στην όραση. Το σημείο, η γραμμή, το σχήμα, ο όγκος, τα διάφορα υλικά αποτελούν τα βασικά στοιχεία της εικαστικής γλώσσας. Ανάλογα με τα χαρακτηριστικά τους και τον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιούνται επιδρούν στις αισθήσεις μας με διαφορετικό τρόπο και προσφέρουν διαφορετικές δυνατότητες πραγμάτευσης ενός θέματος. Η ποιότητα κάθε εικαστικού έργου καθορίζεται από τις ποιότητες και τις σχέσεις των στοιχείων αυτών.

Ερωτήσεις

- Ποια είναι τα βασικά στοιχεία της εικαστικής γλώσσας;
- Πώς επιδρά η εικαστική επιφάνεια πάνω σε ένα σημείο;
- Σε ποιες κατηγορίες χωρίζονται τα χρώματα ανάλογα με τις ιδιότητές τους;
- Ποια είναι η διαφορά μεταξύ της τονικής αξίας και της έντασης ενός χρώματος;

Προτεινόμενες εργασίες και δραστηριότητες

- Οι μαθητές-τριες παρακολουθούν προβολή διαφανειών με εικαστικά έργα που προέρχονται από διαφορετικές εποχές και ανήκουν σε διαφορετικά καλλιτεχνικά κινήματα. Στη συνέχεια τα σχολιάζουν εντοπίζοντας κυρίως τον τρόπο με τον οποίο οι διάφοροι καλλιτέχνες χρησιμοποίησαν τα στοιχεία της εικαστικής γλώσσας προκειμένου να επιτύχουν ένα συγκεκριμένο αποτέλεσμα.

Εργαστηριακές ασκήσεις

Σκοπός: Οι μαθητές-τριες εμπλέκονται ενεργά στην καλλιτεχνική διεργασία προκειμένου να κατανοήσουν τα στοιχεία της εικαστικής γλώσσας, να αντιληφθούν την έννοια της σύνθεσης και να εξασκηθούν στη χρήση των υλικών.

Υλικά: Μολύβι, χαρτί, τέμπρες (χρησιμοποιούνται μόνο τα βασικά χρώματα και άσπρο - μαύρο)

- Οι μαθητές-τριες με μολύβι σχεδιάζουν σε χαρτί με ελεύθερο και τυχαίο τρόπο τεμνόμενες ευθείες, καμπύλες γραμμές και απλά γεωμετρικά σχήματα. Το σύμπλεγμα των γραμμών χωρίζει την επιφάνεια του χαρτιού προσδιορίζοντας μικρότερα τμήματα. Στη συνέχεια επεμβαίνουν με χρώμα χρησιμοποιώντας τέμπρες. Ο τρόπος χρήσης του χρώματος δημιουργεί ένα πλήθος παραλλαγών και οδηγεί στην παραγωγή μιας σειράς έργων.

Στο πρώτο έργο της σειράς χρησιμοποιούνται μόνο άσπρο και μαύρο χρώμα και δημιουργούνται τόνοι του γκριζου (όχι περισσότεροι από

τρεις). Στα επόμενα έργα δημιουργούνται αντιθέσεις με τη χρήση ζευγών συμπληρωματικών χρωμάτων (π.χ. κόκκινο - πράσινο) ή θερμών - ψυχρών (π.χ. κόκκινο - μπλε). Στο χρωμάτισμα ενθαρρύνονται προσωπικοί τρόποι εργασίας, όπως για παράδειγμα ορισμένες επιφάνειες μπορούν να καλυφθούν με κηλίδες χρώματος.

Το σχέδιο σταδιακά οργανώνεται περισσότερο με βάση την προηγούμενη εμπειρία. Μπορεί να παραμείνει ανεικονικό αλλά μπορεί να προστεθούν και συγκεκριμένες μορφές που προκύπτουν από τη σύνθεση απλών γεωμετρικών σχημάτων.

Παρά τους αρχικούς περιορισμούς που υπάρχουν στις ασκήσεις αυτές, ο χαλαρός βαθμός δομής τόσο στο σχέδιο όσο και στη χρήση του χρώματος επιτρέπει την ανάδειξη προσωπικού χαρακτήρα στα έργα. Στο τελευταίο έργο της σειράς δε δίνεται καμία κατεύθυνση ή περιορισμός.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Σχεδιασμός και εφαρμογή των εικαστικών δραστηριοτήτων

3.1. Προσεγγίσεις που περιορίζουν την κατανόηση της καλλιτεχνικής διεργασίας

Ο ιδιαίτερος τρόπος με τον οποίο τα μικρά παιδιά εκφράζονται καλλιτεχνικά γοητεύει τους ενήλικες. Δεν είναι λίγοι οι καλλιτέχνες που έχουν αναφερθεί αλλά και επηρεαστεί απ' αυτόν. Ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια παρατηρείται αυξημένο ενδιαφέρον για την “παιδική τέχνη”, όπως φανερώνει ο πολλαπλασιασμός των σχετικών εκθέσεων, εκδηλώσεων, ειδικών εκπαιδευτικών προγραμμάτων και εργαστηρίων. Παρόλα αυτά, τόσο στο σχολικό χώρο όσο και γενικότερα, είναι αρκετά διαδεδομένα μια σειρά από στερεότυπα και περιοριστικές αντιλήψεις για το ρόλο και τη λειτουργία της τέχνης και τη διδασκαλία της.

Πολύ συχνά οι εικαστικές δραστηριότητες διαχωρίζονται εντελώς από την “πραγματική τέχνη” που δημιουργούν και κατανοούν οι ενήλικες. Έτσι, η σημασία τους υποτιμάται και θεωρούνται κατάλληλες μόνο για τις ώρες της χαλάρωσης ή χρήσιμες απασχολήσεις για συναισθηματική εκτόνωση, ιδιαίτερα για όσα παιδιά παρουσιάζουν μαθησιακές δυσκολίες. Το ίδιο συχνά μετατρέπονται σε πηγή άγχους καθώς προσανατολίζονται στο τελικό αποτέλεσμα και στη δημιουργία “όμορφων” αντικειμένων. Η τέχνη όμως δεν είναι πάντα “όμορφη”. Δεν υπάρχει κάτι πιο περιοριστικό στην καλλιτεχνική διαδικασία από την προσδοκία για ένα ωραιοφανές και εντυπωσιακό αποτέλεσμα.

Τέτοιες πρακτικές απογοητεύουν τα παιδιά, εφόσον νοιώθουν ότι αμφισβητούνται οι ιδέες και οι ικανότητές τους. Ακόμη χειρότερα, μαθαίνουν να εξαρτώνται απόλυτα από την καθοδήγηση και τις επεμβάσεις του παιδαγωγού. Είναι γνωστά τα “τετράδια ιχνογραφίας” με τα έτοιμα υποδείγματα

που καθοδηγούν το χέρι του παιδιού να ενώσει σημεία ή να χρωματίσει προεπιλεγμένες επιφάνειες, ενθαρρύνοντας έτσι τη μίμηση ακόμη και την αντιγραφή. Κάθε καλλιτεχνικό δημιουργήμα όμως πρέπει να είναι τόσο ιδιαίτερο και μοναδικό όσο και εκείνος που το δημιουργήσε.

3.2. Πώς προσφέρονται οι καλλιτεχνικές δραστηριότητες

Ακόμη και το πιο φιλόδοξο πρόγραμμα διδασκαλίας της τέχνης ακυρώνεται στην πράξη χωρίς το κατάλληλο εκπαιδευτικό κλίμα. Αυτό προσδιορίζεται από τη γενικότερη εκπαιδευτική ατμόσφαιρα που καθορίζεται από το παιδαγωγικό περιβάλλον και -πάνω απ' όλα- από τον εκπαιδευτικό.

Η επαφή με την τέχνη δε μπορεί να βασίζεται στην αυστηρή πειθαρχία και στην τήρηση κάποιων τυποποιημένων κανόνων και οδηγιών αλλά στον προσχεδιασμό των κατάλληλων συνθηκών και προϋποθέσεων. Ο παιδαγωγός θα πρέπει φυσικά να έχει καταστρώσει ένα μικρό σχέδιο πριν εμπλέξει τα παιδιά σε μια δραστηριότητα. Πρέπει να έχει αποφασίσει από πριν τι, πού, πώς και πότε θα προσφερθεί, πόσο χρόνο θα διαρκέσει, αν η δραστηριότητα αυτή θα είναι ομαδική ή ατομική, τι υλικά θα χρειαστούν κλπ. Όμως ο προγραμματισμός αυτός πρέπει να είναι ανοιχτός και να επιτρέπει τη δυνατότητα απρόσμενων αλλαγών (Kazemi, 2000).

Ο εκπαιδευτικός δεν είναι απλός εφαρμοστής έτοιμων συνταγών για καλλιτεχνικές δραστηριότητες. Το βασικό του μέλημα είναι να βοηθήσει τα μικρά παιδιά να αναπτύξουν τη δεκτικότητά τους απέναντι στην εμπειρία τους και να την εντάξουν σε ένα γενικότερο πλαίσιο αναφοράς. Ο ρόλος του είναι ρόλος εμπνευστή και συντονιστή αυτής της προσπάθειας. Εξάλλου ο ίδιος αναγκαστικά χρησιμοποιεί ως πρότυπο τη δική του αισθητική στάση και ευαισθητοποίηση στον τρόπο που φέρεται και επικοινωνεί. Η γνώση του για την παιδική ανάπτυξη, αλλά και τη φύση της τέχνης αποτελεί την ασφαλέστερη βάση προκειμένου να συγκροτήσει μια συνειδητή στάση σχετικά με το τι, πώς και γιατί προσφέρεται.

Το ερώτημα σχετικά με το τι πρέπει να περιλαμβάνεται σε ένα πρόγραμμα εικαστικής αγωγής και πώς αυτό πρέπει να προσφέρεται είναι αρκετά περίπλοκο, στο βαθμό που δεν υπάρχει - και δεν είναι δυνατό να υπάρχει - ένας και μοναδικός τρόπος προσέγγισης. Ωστόσο θα πρέπει να εξασφαλί-

ζονται οπωσδήποτε δύο βασικές προϋποθέσεις:

- α) να στηρίζεται στη γνώση της ολόπλευρης ανάπτυξης του παιδιού
- β) να προσφέρεται η δυνατότητα γνήσιας και ολοκληρωμένης καλλιτεχνικής εμπειρίας

● **Οι εικαστικές δραστηριότητες πρέπει να στηρίζονται στη γνώση της ολόπλευρης ανάπτυξης του παιδιού**

Κανένα πρόγραμμα δεν μπορεί να επιτύχει τους στόχους του χωρίς να είναι αναπτυξιακά κατάλληλο. Ο παιδαγωγός πρέπει να γνωρίζει τις ικανότητες των παιδιών και να θέτει στόχους που διευρύνουν αυτές τις ικανότητες. Η πρόσβαση στην τέχνη πρέπει να είναι ελεύθερη και ανοιχτή για κάθε παιδί. Σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να νοιώσει ότι του ασκείται πίεση προς κάποια κατεύθυνση χωρίς το ίδιο να επιθυμεί ή να είναι ακόμη έτοιμο για κάτι τέτοιο.

Στην ηλικία των δύο χρόνων το παιδί θα χρησιμοποιήσει όλες τις αισθήσεις του για να εξερευνήσει τα υλικά χωρίς να ενδιαφερθεί να κατασκευάσει κάτι με αυτά. Ξεκινάει ένα ταξίδι εξερεύνησης και είναι ανάγκη να μουντζουρώσει, να τσαλακώσει, να πασαλείψει, να μυρίσει, ακόμη και να δοκιμάσει τη γεύση των υλικών που του προσφέρονται.

Τα τρίχρονα παιδιά είναι περισσότερο συστηματικά σ' αυτή την αναζήτηση. Επεξεργάζονται τα υλικά κόβοντας, χαράζοντας, τρυπώντας, ζυμώνοντας και ανακαλύπτουν τις ιδιότητές τους. Αν και ακόμη δεν ενδιαφέρονται να δημιουργήσουν κάτι συγκεκριμένο, μπορούν να χρησιμοποιήσουν εργαλεία ώστε να σχεδιάσουν ή να πλάσουν κάποιες απλές μορφές και να τις τελειοποιήσουν με την επανάληψη της ίδιας διαδικασίας.

Στα τέσσερα χρόνια τους τα προϊόντα αυτά γίνονται πιο περίπλοκα και ερμηνεύονται με την ομιλία καθώς δεν είναι ακόμη πάντοτε αναγνωρίσιμα από τους άλλους.

Τα πεντάχρονα παιδιά ξεκινούν να εργάζονται έχοντας ήδη μια ιδέα που την ανακοινώνουν από πριν. Πολλά έχουν ανάγκη να συζητήσουν κατά τη διάρκεια της διαδικασίας τον τρόπο που θα πετύχουν ένα συγκεκριμένο αποτέλεσμα. Κάποια μάλιστα ίσως ενδιαφερθούν περισσότερο να βελτιώσουν και να αναπτύξουν την τεχνική τους.

Φυσικά, παρά τις όποιες κατηγοριοποιήσεις, δε θα πρέπει να παραβλέ-

Τριεδιάστατες κατασκευές με χαρτί.
Ομαδική εργασία.

πεται το γεγονός ότι η ηλικία και το αναμενόμενο αναπτυξιακό επίπεδο δε συμβαδίζουν πάντοτε και ότι κάθε παιδί έχει ένα δικό του ρυθμό ανάπτυξης. Κάθε ένα είναι μοναδικό και ξεχωριστό άτομο με ιδιαίτερες και ξεχωριστές ανάγκες, ικανότητες, σκέψεις και επιθυμίες και συνεπώς έχει δικαίωμα να εκφράζεται και να επικοινωνεί με το δικό του ιδιαίτερο και μοναδικό τρόπο.

● ***Οι εικαστικές δραστηριότητες πρέπει να προσφέρουν μια γνώση και ολοκληρωμένη καλλιτεχνική εμπειρία.***

Η διαδικασία δημιουργίας ενός εικαστικού έργου δεν έχει κάποια μυστηριακή ή μεταφυσική προέλευση. Καμία μορφή έκφρασης δεν είναι αυθεντική αν δε συνδέεται με την άμεση και προσωπική εμπειρία. Σ' αυτή την αδιάσπαστη σχέση μεταξύ της τέχνης και της ζωής πρέπει να στηρίζεται κάθε καλλιτεχνική δραστηριότητα.

Ο επακριβής προσδιορισμός του θέματος και του τρόπου πραγμάτευσής του στερεί την ευκαιρία μιας ιδιαίτερα σημαντικής και αποκαλυπτικής πτυχής: τη δυνατότητα των παιδιών να παίρνουν καλλιτεχνικές αποφάσεις. Κάτι τέτοιο δε συνεπάγεται την απουσία καθοδήγησης ή την απόκρυψη των δυσκολιών, των περιορισμών και των ορίων που έτσι κι αλλιώς υπάρχουν σε κάθε καλλιτεχνική προσπάθεια. Αυτό όμως θα πρέπει να επιδιώκεται μέσα από την ενεργό συμμετοχή που προσφέρει δυνατότητες για παρατήρηση, εξερεύνηση, ανακάλυψη και πειραματισμό.

Στην κατεύθυνση αυτή κατάλληλες μπορούν να θεωρηθούν οι δραστηριότητες εκείνες, που αν και χαλαρά δομημένες, προϋποθέτουν τη δημιουργία υπόβαθρου πλούσιου σε γνωστικά και αισθητηριακά ερεθίσματα. Κανείς δε μπορεί να ζωγραφίσει ένα δάσος αν προηγουμένως δεν έχει περπατήσει μέσα σ' αυτό, αν δεν έχει αισθανθεί τους ήχους και τις μυρωδιές του, αν δεν έχει ακούσει τις ιστορίες του. Τα παιδιά, όπως όλοι οι άνθρωποι, χρησιμοποιούν ό,τι τους είναι γνώριμο ως βάση για την τέχνη τους. Μια μικρή βόλτα, το διάβασμα ενός παραμυθιού, μια καθημερινή εμπειρία μπορούν να δώσουν ερεθίσματα και ιδέες προκειμένου να ξεκινήσει μια εικαστική δραστηριότητα.

Ο παιδαγωγός πρέπει να διευκολύνει τα παιδιά να αποφασίσουν τι είναι εκείνο που πραγματικά επιθυμούν να δημιουργήσουν, τι δηλαδή θέλουν

να μοιραστούν με τους άλλους και για πώς αυτό είναι δυνατό να επιτευχθεί. Στην καλλιτεχνική διαδικασία συνεχώς ανακύπτουν προβλήματα που απαιτούν λύσεις. Τα παιδιά διαρκώς δοκιμάζουν, πειραματίζονται, διορθώνουν, αποφασίζουν, υλοποιούν. Αντλούν χαρά χρησιμοποιώντας χρώματα, φόρμες και υλικά. Αναλαμβάνοντας πρωτοβουλίες γίνονται ικανά να επιλέγουν και να δικαιολογούν τις επιλογές τους (Dorance, 1998, σσ. 11-14).

Ο προσανατολισμός στο τελικό αποτέλεσμα δεν είναι απαραίτητος. Αντίθετα μπορεί να προκαλέσει άγχος. Ένα παιδί που δεν ολοκληρώνει το έργο του δεν είναι λιγότερο παραγωγικό και δημιουργικό από κάποιο άλλο. Κάτι τέτοιο όμως δε σημαίνει ότι οι καλλιτεχνικές δραστηριότητες πρέπει να είναι χαοτικές και να μην απολήγουν ποτέ σε συγκεκριμένα αποτελέσματα. Ο εκπαιδευτικός πρέπει να διαθέτει την ευελιξία ώστε να εξισορροπεί τη σχέση διαδικασίας και αποτελέσματος. Το ενδιαφέρον των παιδιών μπορεί να στραφεί ανάλογα στο αποτέλεσμα ή στη διαδικασία ή και στα δύο. Σε κάθε περίπτωση ένα δημιουργικό αποτέλεσμα δε μπορεί παρά να είναι προϊόν μιας δημιουργικής διαδικασίας.

Είναι απαραίτητο μετά την ολοκλήρωση κάθε δραστηριότητας ο παιδαγωγός να διευκολύνει τα παιδιά να οργανώσουν τις εντυπώσεις τους. Οι έτοιμες αξιολογικές κρίσεις του τύπου “πάρα πολύ καλό”, “θαυμάσιο” κλπ. δε βοηθούν στην κατεύθυνση αυτή. Ζητούμενο είναι η ενίσχυση της αισθητικής εμπειρίας, που δεν αφορά μόνο το τελικό αποτέλεσμα αλλά ολόκληρη την πορεία της δημιουργίας. Η ενθάρρυνση και η επιβράβευση είναι προτιμότερο να αφορούν τη συμμετοχή και την προσπάθεια και να εμπλουτίζονται από συνειρμούς και αναφορές. Υπάρχουν πολλές ερωτήσεις που θα μπορούσαν να αποτελέσουν αφορμή για μια μικρή συζήτηση όπως για παράδειγμα πώς επιλέχθηκε μια ιδέα, τι υλικά χρησιμοποιήθηκαν και πως θα επιδρούσε στο αποτέλεσμα η χρήση κάποιου διαφορετικού υλικού ή χρώματος, με ποιο τρόπο τα άλλα παιδιά πραγματοποιήθηκαν το ίδιο ή παρόμοιο θέμα κλπ. Η οργάνωση ενός μικρού εκθεσιακού χώρου με έργα που εναλλάσσονται κάθε εβδομάδα και επιλέγονται από το κάθε παιδί βοηθούν αυτή την επικοινωνία. Τα παιδιά συνήθως χαίρονται όταν τους δίνεται η δυνατότητα να μιλήσουν για το έργο τους.

Με τον ίδιο τρόπο, του δημιουργικού παιχνιδιού, προσεγγίζεται και ο

κόσμος της τέχνης των ενηλίκων. Ανατυπώσεις έργων τέχνης μπορούν να χρησιμοποιηθούν στη διακόσμηση της αίθουσας και να αποτελέσουν α-φορμή για συζητήσεις αλλά και πηγή έμπνευσης. Φυσικά μια σχολαστική εμμονή σε πληροφορίες και λεπτομέρειες είναι κουραστική και πρέπει να αποφεύγεται. Τα έργα αυτά μπορούν ακόμη να “ζωντανέψουν” προσφέ-ροντας ιδέες για το θεατρικό παιχνίδι.

Η επαφή με την τέχνη μπορεί να είναι μια διαδικασία λιγότερο ή περισ-σότερο προμελετημένη, όπως επίσης ακατάστατη και τυχαία. Σε όλες τις περιπτώσεις όμως δεν μπορεί παρά να είναι διασκεδαστική. Τα παιδιά πρέπει να αισθάνονται ότι διασκεδάζουν καθώς μαθαίνουν και βελτιώνουν την ικανότητά τους να δημιουργούν και να αντιλαμβάνονται τις εικαστικές μορ-φές. Επιδίωξη αποτελεί το άνοιγμα στον εξωτερικό κόσμο και στη ζωή, η αφύπνιση του ενδιαφέροντος για δράση και της ανάγκης για δημιουργία.

3.3. Το “καλλιτεχνικό εργαστήριο”

Η ακούραστη διάθεση των μικρών παιδιών για παρατήρηση, πειραματι-σμό και εξερεύνηση αποτελεί την καλύτερη βάση σε κάθε καλλιτεχνική δραστηριότητα. Σημείο εκκίνησης είναι η γνωριμία τους με τα υλικά και τις τεχνικές.

Η λογική του “κοιπάμε και δεν αγγίζουμε” είναι ξένη με τη διαδικασία της μάθησης - πολύ περισσότερο με την εικαστική αγωγή, όπου η προσω-πική εμπειρία και η ενεργός συμμετοχή αποτελούν απαραίτητες προϋπο-θέσεις. Τα παιδιά πρέπει να ενθαρρύνονται να αγγίζουν και να χειρίζονται τα εργαλεία και τα υλικά προκειμένου να εξοικειώνονται μαζί τους και να κατανοούν τη φύση και τη λειτουργία τους. Η “γωνιά της τέχνης” πρέπει να είναι διαμορφωμένη με τέτοιο τρόπο που να επιτρέπει τη δυνατότητα αυτή. Τα εργαλεία και τα υλικά είναι προτιμότερο να τοποθετούνται σε ανοιχτά ράφια και διαφανή πλαστικά δοχεία ώστε να διευκολύνουν την οπτική επα-φή και την ελεύθερη πρόσβαση.

Τα παιδιά πρέπει να συνειδητοποιούν ότι οι εικαστικές δραστηριότητες προϋποθέτουν κάποιους κανόνες. Είτε εργάζονται σε ομάδες είτε ατομικά μαθαίνουν να μοιράζονται τα υλικά και, όταν χρειάζεται, να περιμένουν τη σειρά τους. Μαθαίνουν ακόμη να φορούν τις προστατευτικές ποδιές τους

όταν χρειάζεται, να προσέχουν τον εξοπλισμό και να τοποθετούν τα υλικά στη θέση τους μετά το τέλος της εργασίας.

3.4. Υλικά και τεχνικές

3.4.1. Υλικά και τεχνικές για το σχέδιο και τη ζωγραφική

α) Τα πρώτα ιχνογραφήματα: Όπως έχει ήδη αναφερθεί, τα παιδιά ξεκινούν την επαφή τους με τις εικαστικές μορφές μουτζουρώνοντας και δημιουργώντας μη αναγνωρίσιμα σημάδια που εξελίσσονται σταδιακά σε συγκεκριμένα σχήματα και μορφές. Η εξέλιξη αυτή δε θα πρέπει να επιταχυνθεί με βίαιο τρόπο, αντιθέτως πρέπει να διευκολυνθεί.

Οι κηρομπογιές, οι κιμωλίες, οι μαρκαδόροι και, λιγότερο, τα μολύβια είναι κατάλληλα σε αυτό το στάδιο. Δεν είναι απαραίτητο να προσφέρεται μεγάλη ποικιλία χρωμάτων, καθώς οι λειτουργίες του χρώματος δεν ενδιαφέρουν ακόμη τα παιδιά. Σημασία γι' αυτά έχει η χαρά της κίνησης και η παραγωγή σημαδιών. Μπορεί να επιλέξουν να εργαστούν σε μικρά καβαλέτα, στα τραπεζάκια όρθια ή καθιστά, αλλά και στο πάτωμα. Χαρτί σε μεγάλες διαστάσεις διευκολύνει την κίνηση και επιτρέπει σε δύο ή και περισσότερα παιδιά να δουλέψουν μαζί.

Προοδευτικά μέσα από τις δοκιμές και τους πειραματισμούς τα παιδιά βοηθούνται να ανακαλύψουν τις δυνατότητες αυτών των απλών εργαλείων και υλικών: οι κηρομπογιές αφήνουν ίχνος τόσο με τη μύτη όσο και με το πλάι ή μπορούν να χρησιμοποιηθούν σε ξύσματα ή πολλές μαζί δεμένες με ένα λαστιχάκι· οι κιμωλίες δημιουργούν διαφορετικά αποτελέσματα π.χ. όταν χρησιμοποιηθούν στεγνές σε υγρό χαρτί ή υγρές σε στεγνό χαρτί και μπορούν να εφαρμοστούν σε διάφορες επιφάνειες, όπως στον πίνακα ή στο πλακόστρωτο της αυλής.

β) Ζωγραφική με ρευστά χρώματα: Οι δαχτυλομπογιές, οι τέμπρες, τα χρώματα ακουαρέλας προσφέρονται για το σχολικό περιβάλλον. Χρώματα σε μορφή σκόνης ή που αραιώνονται με πτητικούς διαλύτες, όπως π.χ. με νέφτι, είναι ανθυγιεινά και επικίνδυνα. Τα μελάνια, τα ακριλικά και τα πλαστικά χρώματα μπορούν να χρησιμοποιηθούν, αλλά με προσοχή καθώς δημιουργούν ανεξίτηλους λεκέδες. Καταλληλότερο υλικό είναι οι

Εργασίες με κηρομπογιές και χαράγματα.

τέμπερες σε υγρή μορφή καθώς είναι καλυπτικές, εύκολες στη χρήση, αραιώνονται με νερό, στεγνώνουν γρήγορα και ξεβάφουν από τα ρούχα ακόμη και όταν στεγνώσουν. Τα παιδιά μπορούν να ζωγραφίσουν με τα δάχτυλα και τα χέρια τους ή χρησιμοποιώντας διάφορα εργαλεία.

Δεν είναι χρήσιμο να προσφέρεται μεγάλη ποικιλία χρωμάτων· τα τρία βασικά, το άσπρο και το μαύρο είναι αρκετά. Ιδιαίτερα σημαντικός είναι ο ρόλος της ζωγραφικής επιφάνειας, που επίσης πρέπει να προσφέρεται σε αρκετές ποικιλίες ελαφρά βρεγμένη ή στεγνή: απορροφητικά και γυαλιστερά χαρτόνια, χαρτί σε διαφορετικά σχήματα, χρώματα και ποικιλίες όπως π.χ. χαρτί βελουτέ, στρατσόχαρτο, ακόμη και λεπτό γυαλόχαρτο, κάρτινα ή πλαστικά πιάτα, πανί, ξύλο ή αλουμινόχαρτο μπορούν να βοηθήσουν στην κατανόηση ότι η υφή της ζωγραφικής επιφάνειας επηρεάζει σημαντικά το τελικό αποτέλεσμα.

Στη ζωγραφική με τα δάχτυλα και το χέρι τα παιδιά είναι προτιμότερο να δουλεύουν όρθια στα τραπεζάκια, ώστε να έχουν μεγάλη ελευθερία στις κινήσεις τους. Ανάλογα με το είδος της μορφής που δημιουργούν μπορούν να χρησιμοποιήσουν τα δάχτυλα, τα νύχια, τις παλάμες, το πάνω ή το πλάγιο μέρος του χεριού τους. Οι κινήσεις τους μπορούν να συντονιστούν με εναλλαγές απαλής και πιο έντονης μουσικής που μπορεί να ακούγεται κατά τη διάρκεια. Το γυαλιστερό χαρτόνι, ελαφρά βρεγμένο, είναι η καταλληλότερη ζωγραφική επιφάνεια. Το χρώμα τοποθετείται στη μέση της επιφάνειας σε μικρή ποσότητα με ένα κουταλάκι. Στη δραστηριότητα αυτή είναι σκόπιμο να χρησιμοποιούνται δύο ή τρία χρώματα ώστε τα παιδιά να εξοικειώνονται με τις χρωματικές αναμειξείς.

Τα πινέλα πρέπει να προσφέρονται σε διάφορα σχήματα και μεγέθη. Τα παιδιά ανακαλύπτουν πόσο πρέπει να αραιώνουν τα χρώματα με νερό στις μικρές τους παλέτες. Τα πολύ μικρά πινέλα απογοητεύουν τα παιδιά γιατί δεν ελέγχονται εύκολα. Το ίδιο και τα πολύ αραιωμένα χρώματα που ανακατεύονται μεταξύ τους και δημιουργούν μουντά αποτελέσματα.

Εκτός από τα κλασικά πινέλα υπάρχουν πολλές ακόμη λύσεις: μπορούν να χρησιμοποιηθούν πινέλα ξυρίσματος, οδοντόβουρτσες, φτερά, σπάτουλες, μικρά ρολά, ξυλάκια ή σφουγγάρια. Κάθε εργαλείο αφήνει διαφορετικό ίχνος, προσφέροντας μια ξεχωριστή δυνατότητα. Το χρώμα μπορεί επίσης να απλωθεί κατευθείαν από τα σωληνάρια σε πηχτή μορφή ή αραιωμένο με σταγονόμετρα και πλαστικά μπουκαλάκια φαρμακείου.

Τα παιδιά μπορούν να δημιουργήσουν έργα με κηλίδες, με γραμμές, με πιτσιλιές, να ανακατέψουν χρώματα, να πασαλείψουν ή να βάψουν μια επιφάνεια και κατόπιν να χαράξουν τη νωπή ακόμη μπογιά με μια οδοντογλυφίδα. Ιδιαίτερα διασκεδαστικό είναι το να απλώνουν αραιωμένα χρώματα φυσώντας τα σε διάφορες κατευθύνσεις με ένα καλαμάκι.

Η χρήση δύο διαφορετικών υλικών επίσης οδηγεί σε ενδιαφέρουσες δραστηριότητες: ορισμένα τμήματα ενός χαρτιού χρωματίζονται με κηρομπογιές και κατόπιν ολόκληρη η επιφάνεια καλύπτεται με αραιωμένη τέμπερα. Η τέμπερα διαποτίζει τα κενά σημεία, όχι όμως τις περιοχές με τα κηροχρώματα που “αντιστέκονται” στο νερό δημιουργώντας έτσι μια παράξενη υφή. Αυτοσχεδιάζοντας τα παιδιά ανακαλύπτουν πλήθος από συνδυασμούς, παράγοντας έτσι απρόοπτα αποτελέσματα.

3.4.2. Υλικά και τεχνικές για τη χαρακτική και το τύπωμα

Χαρακτική πολύ γενικά, είναι μια διαδικασία με την οποία μια επιφάνεια διαμορφώνεται, χρωματίζεται και στη συνέχεια αφήνει το αποτύπωμά της σε μια άλλη επιφάνεια. Με τον τρόπο αυτό ένα έργο μπορεί να τυπωθεί σε πολλά αντίτυπα. Τα παιδιά μπορούν να κατανοήσουν και να εξοικειωθούν με αυτή την πολύ βασική έννοια της χαρακτικής και του τυπώματος. Έχουν εξάλλου ήδη εμπειρία, καθώς όλα έχουν παρατηρήσει το αποτύπωμα μιας λερωμένης παλάμης ή τα ίχνη από βρεγμένα πέλματα και λασπωμένα παπούτσια στο πάτωμα. Το απλό τύπωμα προϋποθέτει μια επιφάνεια εκτύπωσης και ένα αντικείμενο βουτηγμένο στο χρώμα.

Τύπωμα επιφανειών χωρίς επεξεργασία: Τα παιδιά πιέζουν τα δάχτυλά τους σε ταμπόν με διάφορα χρώματα και αφήνουν τα αποτυπώματά τους σε ένα χαρτί. Αντί για ταμπόν μπορεί να χρησιμοποιηθεί μια επιφάνεια στην οποία έχει απλωθεί τέμπερα. Ενθαρρύνονται να παρατηρήσουν τις λεπτομέρειες στα λερωμένα δάχτυλά τους και να τις συγκρίνουν με τα ίχνη που δημιούργησαν. Στη συνέχεια μπορούν να αυτοσχεδιάσουν δημιουργώντας συνδυασμούς αποτυπωμάτων που συνθέτουν απλά σχήματα. Με την ίδια διαδικασία τυπώνουν διάφορα αντικείμενα όπως νομίσματα, σπάγκο, φελλούς, καπάκια, κλειδιά, φτερά, φύλλα δέντρων κλπ.

Αναπαραγωγή εικόνας: Σε ένα μη απορροφητικό χαρτί ή άλλη επιφάνεια δημιουργούνται γρήγορα απλές μορφές με πηχτή τέμπερα. Πριν

στεγνώσουν τα χρώματα ένα άλλο κομμάτι χαρτί τοποθετείται από πάνω και πιέζεται καλά. Στο δεύτερο αυτό χαρτί αποτυπώνεται η αρχική εικόνα.

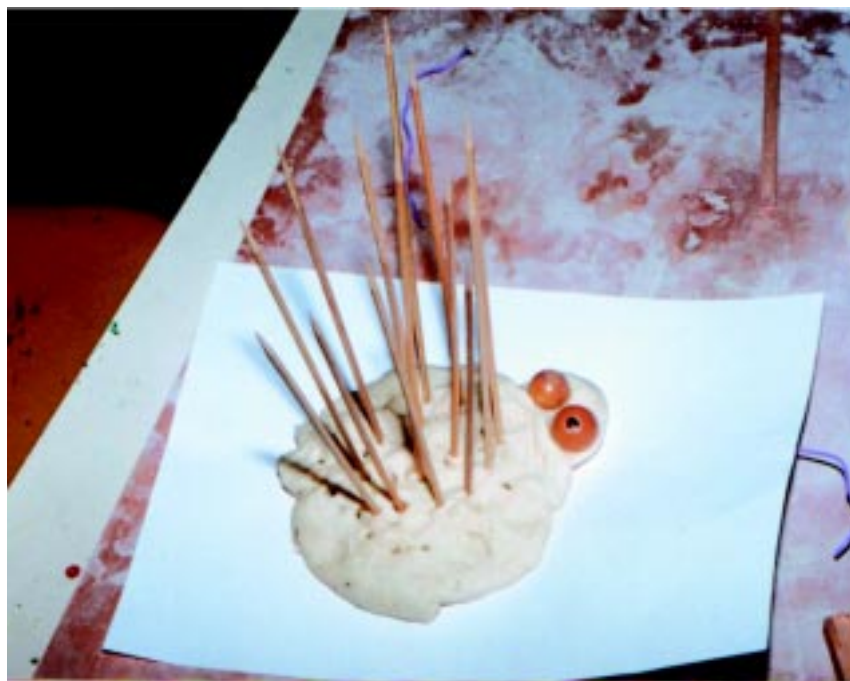
Τύπωμα επιφανειών με επεξεργασία: Σφουγγάρια ή χοντρό απορροφητικό χαρτόνι κομμένα σε διάφορα γεωμετρικά σχήματα και βουτηγμένα σε χρώματα μπορούν να χρησιμοποιηθούν σαν σφραγίδες. Υλικά που σκαλίζονται εύκολα, όπως ο πηλός, ο γύψος, ακόμη και κομμένα φρούτα, προσφέρουν μεγαλύτερες δυνατότητες καθώς τα παιδιά επεμβαίνουν στην επιφάνειά τους. Συνδυασμοί αυτών των τυπωμάτων μπορούν να δημιουργήσουν απλές συνθέσεις.

“Θετικά” και “αρνητικά” αποτυπώματα: Ένα κομμάτι σπάγκου βρέχεται σε κόλλα και εφαρμόζεται σε μια επιφάνεια ενός κουτιού, με τρόπο που να δημιουργηθεί ένα ενδιαφέρον σχήμα. Στη συνέχεια το κουτί χρησιμοποιείται σαν σφραγίδα σε λευκό χαρτί. Το αποτύπωμα που παράγεται είναι “θετικό”, δηλαδή αποτυπώθηκε το σχήμα του σπάγκου ενώ η γύρω επιφάνεια παρέμεινε λευκή. Το ίδιο συμβαίνει σε οποιαδήποτε σφραγίδα με ανάγλυφα σχέδια. Αν όμως δημιουργήσουμε σχήματα σε μια μαλακή επιφάνεια χαράζοντας π.χ. με ένα ξυλάκι πηλό, μια κομμένη πατάτα ή ένα κομμάτι φελιζόλ τότε το αποτύπωμα είναι “αρνητικό”. Στην περίπτωση αυτή δηλαδή τα χαράγματα είναι εκείνα που παραμένουν άσπρα.

3.4.3. Υλικά και τεχνικές για τρισδιάστατες εικαστικές δραστηριότητες

α) Πλαστική: Είναι μια δραστηριότητα που συνεπαίρνει τα παιδιά καθώς το δημιούργημά τους στέκεται όρθιο και μπορούν να το δουν απ’ όλες του τις πλευρές. Ενθουσιάζονται ακόμη με τη διαδικασία που τους επιτρέπει να αισθανθούν άμεσα το υλικό χωρίς την παρεμβολή εργαλείων. Όλα εξάλλου έχουν ήδη μια ευχάριστη πολυαισθητηριακή εμπειρία πλάθοντας τη λάσπη. Μπορούν να ζυμώσουν, να πλάσουν, να τρίψουν, να πιέσουν, να ανοίξουν τρύπες, να κόψουν ή να ενώσουν κομμάτια. Οι δημιουργίες τους μπορούν να διορθωθούν εύκολα, να αλλάξουν στην πορεία ή να καταστραφούν και να γίνουν πάλι από την αρχή.

Η εργασία σε όρθια στάση γύρω από ένα τραπέζι επιτρέπει την ελευθερία της κίνησης ολόκληρου του σώματος και ευνοεί τη συνομιλία και την κοινωνικότητα μεταξύ των παιδιών που μπορούν να μοιραστούν τις ιδέες

Εργασίες με πηλό
και ξύλο.

τους ή να συνεργαστούν. Ο πηλός που χρησιμοποιούν οι αγγειοπλάστες χρειάζεται αρκετή προετοιμασία, είναι δύσκολο να διατηρηθεί και δημιουργεί προβλήματα αποθήκευσης και καθαριότητας. Υπάρχουν όμως τύποι πηλού έτοιμοι για πλάσιμο και που μπορούν να χρησιμοποιηθούν ευκολότερα στο σχολικό χώρο, ενώ είναι κατάλληλα και άλλα υλικά όπως το ζυμάρι και η πλαστελίνη.

Ο εκπαιδευτικός μπορεί να βοηθήσει τα παιδιά να ανακαλύψουν ότι υπάρχουν πολλοί τρόποι για να δουλέψουν με αυτά τα υλικά.

Για παράδειγμα μπορούν να κατασκευάσουν ένα βάζο ακολουθώντας τρεις μεθόδους εργασίας:

α) Ένας βώλος από πηλό ή πλαστελίνη πιέζεται στη μέση με τους αντίχειρες, ενώ τα δάκτυλα συγκρατούν την εξωτερική επιφάνεια. Όσο προχωράει η εργασία λεπταίνουν τα τοιχώματα και διαμορφώνεται το σχήμα.

β) Χρησιμοποιώντας ένα μικρό πλάστη τα παιδιά κατασκευάζουν μια λεπτή επίπεδη επιφάνεια σε όποιο σχήμα επιθυμούν να έχει στην κάτοψή του το βάζο και στη συνέχεια ανασηκώνουν τις άκρες της.

γ) Δημιουργείται πάλι μια επίπεδη βάση με μικρό πάχος. Τα παιδιά πλάθουν μακριές και λεπτές λωρίδες που στη συνέχεια τοποθετούνται στη βάση, η μια πάνω στην άλλη, ακολουθώντας το εξωτερικό της περίγραμμα.

Δύο διαφορετικές μεθόδους εργασίας μπορούν να ακολουθήσουν και στην κατασκευή μικρογλυπτών:

α) Ξεκινούν με ένα βασικό κομμάτι πάνω στο οποίο προσθέτουν σταδιακά τα δευτερεύοντα μέρη. Μεγαλύτερα παιδιά μπορούν να ενισχύσουν αυτά τα μέρη με οδοντογλυφίδες.

β) Διαμορφώνουν το αρχικό κομμάτι αφαιρώντας υλικό. Το αποτέλεσμα είναι ανθεκτικότερο, αφού η μορφή είναι ενιαία. Μπορούν να εργαστούν μόνο με τα χέρια ή χρησιμοποιώντας ένα πλαστικό μαχαίράκι.

Αντίστοιχες μέθοδοι ακολουθούνται για την δημιουργία αναγλύφων. Το ανάγλυφο δεν είναι ένα περίοπτο έργο, όπως το γλυπτό, δηλαδή δεν είναι επεξεργασμένο έτσι ώστε να φαίνεται από όλες του τις πλευρές. Προέρχεται από τη διαμόρφωση μιας επίπεδης επιφάνειας στην οποία έχουν σκαλιστεί διάφορα στοιχεία. Τα παιδιά μπορούν να δημιουργήσουν ανάγλυφα με δύο τρόπους:

α) Διαμορφώνουν μια λεπτή επίπεδη επιφάνεια και κατόπιν προσθέτουν μακρόστενες λωρίδες από το ίδιο υλικό δημιουργώντας διάφορα σχέ-

δια. Το ανάγλυφο που κατασκεύασαν ονομάζεται εξώγλυφο, επειδή τα σχέδια εξέχουν από την επιφάνεια βάσης.

β) Με τα δάχτυλα ή χρησιμοποιώντας ξυλάκια χαράζουν την επιφάνεια και αφαιρούν υλικό δημιουργώντας βαθουλώματα. Στην περίπτωση αυτή δημιουργούν εσώγλυφα.

Πέρα από αυτές τις βασικές κατασκευές ένα πλήθος αυτοσχεδιασμών μπορεί να οδηγήσει σε απρόσμενα αποτελέσματα. Τα παιδιά μπορούν να κατασκευάσουν απλά κοσμήματα, να βάψουν τις δημιουργίες τους αφού στεγνώσουν με χρώματα τέμπερας ή να προσθέσουν διάφορα άλλα υλικά.

β) γλυπτικές μορφές με διάφορα υλικά: Τα παιδιά μπορούν να δημιουργήσουν τρισδιάστατες κατασκευές ενώνοντας με κόλλα άδεια κουτιά σε διάφορα σχήματα, κομμάτια ξύλου, φελιζόλ και οποιοδήποτε φαινομενικά άχρηστο υλικό επιλέξουν. Οι παραγωγές αυτές μπορεί να απεικονίζουν κάτι συγκεκριμένο, όπως π.χ. ένα ρομπότ, μπορεί όμως και να μην έχουν σχέση με κάποιο αντικείμενο από την πραγματικότητα. Στη συνέχεια βάφουν με διάφορα χρώματα τις κατασκευές τους.

Μπορούν ακόμη να δημιουργήσουν αιωρούμενες γλυπτικές συνθέσεις. Μια αιωρούμενη κατασκευή αποτελείται από ένα βασικό στήριγμα στο οποίο κρεμιούνται διάφορα αντικείμενα. Μια ξύλινη βέργα ή μια κρεμάστρα μπορούν να χρησιμοποιηθούν για το σκοπό αυτό. Στη συνέχεια με λεπτό σπάγκο δένονται όποια αντικείμενα επιλέξουν τα παιδιά. Μπορεί να είναι κομμάτια από πηλό ή από χαρτί σε διάφορα σχήματα και χρώματα, βαμμένα ή άβαφα ξυλάκια, φύλλα, κοχύλια κλπ. Η κατασκευή μπορεί να έχει ένα ή περισσότερα επίπεδα με την πρόσθεση και άλλων στηριγμάτων. Τα στηρίγματα αυτά και τα αιωρούμενα αντικείμενα πρέπει να δένονται με τέτοιο τρόπο ώστε η όλη σύνθεση να ισορροπεί όταν κρεμαστεί.

3.4.4. Υλικά και τεχνικές για το κολάζ

Το κολάζ είναι μια εικαστική μορφή στην οποία σε μια επιφάνεια ενσωματώνονται διάφορα, ομοιογενή ή ετερόκλητα, στοιχεία. Κομμάτια χαρτιού, φωτογραφίες, χάντρες, φτερά, λουλούδια, καρποί, πανί, ξύλα, φύλλα ή οποιοδήποτε άλλο φυσικό ή κατασκευασμένο αντικείμενο θεωρείται σκόπιμο να χρησιμοποιηθεί και να ενταχθεί σε μια εικαστική σύνθεση. Για

Εργασίες με πηλό και τέμπρες.

παράδειγμα ένα κολάζ μπορεί να αποτελείται μόνο από κομμένες φωτογραφίες, να περιέχει και ζωγραφικά μέρη, αλλά και αντικείμενα που έχουν όγκο. Έτσι, ανάλογα, τα κολάζ μπορεί να είναι επίπεδα ή τρισδιάστατα, να στηρίζονται σε μια απλή ή μικτή τεχνική.

Η τεχνική του κολάζ αποτελεί πλούσια αισθητική εμπειρία για τα παιδιά και παρέχει άπειρες δυνατότητες για προσωπική έκφραση. Καθένας τους μπορεί να συγκεντρώσει και να επιλέξει τα υλικά που θα χρησιμοποιήσει και να ακολουθήσει έναν εντελώς ιδιαίτερο τρόπο εργασίας. Μια μικρή εκδρομή στη φύση ή μια επίσκεψη σε κάποιο εργαστήριο δίνει την ευκαιρία να συγκεντρωθούν αντικείμενα που ίσως να φαίνονται άχρηστα με την πρώτη ματιά. Στην περίπτωση που ο παιδαγωγός προσφέρει τα υλικά αυτό δε θα πρέπει να γίνεται με χαοτικό τρόπο. Μια βασική ταξινόμηση σε κατηγορίες διευκολύνει στο να ξεπεραστεί η αμηχανία που προκαλεί ένας σωρός με ετερόκλητα αντικείμενα.

Επίπεδα κολάζ με μεγάλα κομμάτια χαρτιού σε διάφορα χρώματα είναι προτιμότερα για το ξεκίνημα. Μπορούν να επιλεγούν ακόμη φωτογραφίες από περιοδικά για να παρουσιαστεί ένα θέμα (π.χ. μια σειρά από λουλούδια) ή για να δημιουργηθούν εντελώς απροσδόκτες συνθέσεις (π.χ. μια γάτα με κεφάλι ανθρώπου και για ουρά ένα τρένο). Για επιφάνεια βάσης αρκεί ένα χοντρό χαρτόνι, ενώ χρησιμοποιείται κόλλα σε υγρή μορφή με πινέλο. Τα μικρότερα παιδιά που δεν έχουν μάθει να χειρίζονται ψαλίδι μπορούν να σχίσουν το χαρτί με το χέρι, ενώ κάποια άλλα μπορούν να εξασκηθούν στη χρήση αυτού του εργαλείου. Σταδιακά οι δραστηριότητες εμπλουτίζονται, η τεχνική γίνεται μικτή με ζωγραφικά στοιχεία και τα κολάζ τρισδιάστατα.

Εργασίες με μαρκαδόρους και πρόεθετα στοιχεία από χαρτί
σε διάφορα χρώματα (απλά κολάζ).

Ανακεφαλαίωση

Παρά το ενδιαφέρον που εκδηλώνεται για την εικαστική αγωγή εξακολουθούν να υπάρχουν μεταξύ των παιδαγωγών ορισμένες πολύ περιοριστικές αντιλήψεις. Συχνά οι εικαστικές δραστηριότητες αντιμετωπίζονται ως απασχολήσεις κατάλληλες για τις ώρες της χαλάρωσης, για συναισθηματική εκτόνωση ή προσανατολίζονται σε ένα ωραιοφανές αποτέλεσμα. Οι προσεγγίσεις αυτές αποτελούν εμπόδιο στην επαφή των παιδιών με τις εικαστικές τέχνες.

Ένα ολοκληρωμένο πρόγραμμα οφείλει να στηρίζεται στη γνώση της παιδικής ανάπτυξης και να προσφέρει πλήρεις και ουσιαστικές καλλιτεχνικές εμπειρίες. Οι εικαστικές δραστηριότητες πρέπει να είναι χαλαρά δομημένες, να στηρίζονται σε ένα υπόβαθρο πλούσιο σε ερεθίσματα, να εξισορροπούν τη διαδικασία με το τελικό αποτέλεσμα και να οδηγούν τα παιδιά στη δράση και στην ενεργό συμμετοχή παρέχοντας ευκαιρίες για παρατήρηση, εξερεύνηση και πειραματισμό.

Ερωτήσεις

- Πώς θα περιμένετε να ανταποκριθούν τρίχρονα παιδιά σε μια δραστηριότητα που αφορά την πλαστική;
- Πώς θα σχεδιάζατε μια δραστηριότητα στη ζωγραφική; Με ποια διαδικασία θα γινόταν η επιλογή του θέματος και τι υλικά θα χρησιμοποιούσατε;
- Πώς θα διευκολύνετε ένα παιδί που νοιώθει αμηχανία μη ξέροντας τι να ζωγραφίσει;

Προτεινόμενες εργασίες και δραστηριότητες

- Οι μαθητές-τριες επισκέπτονται έναν παιδικό σταθμό προκειμένου να παρατηρήσουν και να σχολιάσουν τον τρόπο διεξαγωγής των εικαστικών δραστηριοτήτων. Ζητούν από τα μικρά παιδιά να τους μιλήσουν για τα έργα που δημιουργούν.

Εργαστηριακές ασκήσεις

Σκοπός: Να εξασκηθούν οι μαθητές-τριες στη χρήση των υλικών και να διευρύνουν την ικανότητά τους να παράγουν εικαστικές μορφές συνδυάζοντας διάφορες τεχνικές. Να αποκτήσουν εμπειρία από την ομαδική εργασία. Υλικά: Μπορούν να επιλεγούν οποιαδήποτε υλικά περιλαμβάνονται στο σχετικό κεφάλαιο.

Οι μαθητές χωρισμένοι σε μικρές ομάδες επιλέγουν ελεύθερα ένα θέμα με βάση τα ενδιαφέροντά τους. Στη συνέχεια προσπαθούν να το προσεγγίσουν εικαστικά ακολουθώντας όσο το δυνατό περισσότερες μεθόδους εργασίας, χρησιμοποιώντας ποικίλες τεχνικές και εκφραστικά μέσα. Για παράδειγμα γύρω από το θέμα “πόλη” μπορεί να παρουσιάσουν έργα ζωγραφικής με τέμπερες, να κατασκευάσουν μακέτες, να παρουσιάσουν φωτογραφικά κολάζ κλπ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ Β., 1988, «Λίμερικ και παιχνιδόλεξα», Διαδρομές, τ. 11, σ. 200 κ.ε.
- ΑΡΝΤΟΥΕΝ Ι., 2000, *Η καλλιτεχνική αγωγή στο σχολείο*, Αθήνα, Νεφέλη.
- CAMP J., 1982, *Disegnare*, Ρώμη, Arnoldo Mondadori.
- ΒΑΟΣ Α., 2000, *Εικαστική αγωγή στην ελληνική εκπαίδευση*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- CHARMAN L., 1993, *Διδακτική της τέχνης- Προσεγγίσεις στην καλλιτεχνική αγωγή*, Αθήνα, Νεφέλη.
- CLEMENT R., 1986, *The Art Teacher's Handbook*, Λονδίνο, Hutchinson.
- DORANCE S., 1998, *Δημιουργικές δραστηριότητες στο νηπιαγωγείο*, Αθήνα, Τυπωθήτω.
- GOODNOW J., 1977, *Children's Drawings*, Λονδίνο, Fontana.
- ΚΑΚΙΣΗ - ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ Λ., 1989, *Στοιχεία εικαστικής αγωγής*, Αθήνα, εκδ. Πανεπιστημίου Αθηνών.
- ΚΑΛΛΕΡΓΗΣ Η., 1995, *Προσεγγίσεις στην παιδική λογοτεχνία*, Αθήνα, Καστανιώτης.
- ΚΑΛΟΥΡΗ - ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ Ρ., 1985, *Αισθητική αγωγή του παιδιού*, Αθήνα, Δίπυχο.
- KANDINSKY V., 1981, *Για το πνευματικό στην τέχνη*, Αθήνα, Νεφέλη.
- KANDINSKY V., 1996, *Σημείο, γραμμή, επίπεδο. Συμβολή στην ανάλυση των ζωγραφικών στοιχείων*, Αθήνα, Δωδώνη.
- ΚΑΝΙΣΤΡΑ Μ., 1991, *Η σύγχρονη εικαστική αγωγή στο σχολείο*, Αθήνα, Σμίλη.
- KAZEMI - VEISARI, E., 2000, *Ο ανοικτός σχεδιασμός στο νηπιαγωγείο*, επιμ. Μ. Μερακλής, Αθήνα, Κορφί.
- ΚΟΝΔΥΛΗ Μ., 2000, *Εκπαιδευτικές δραστηριότητες για την επικοινωνιακή χρήση της γλώσσας*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- ΚΛΕΕ Π., 1989, *Τα μαθήματα στη σχολή Μπαουχάουζ*, Αθήνα, Μέλισσα.
- ΚΟΖΑΚΟΥ - ΤΣΙΑΡΑ Ο., 1988, *Εισαγωγή στην εικαστική γλώσσα*, Αθήνα, Gutenberg.
- ΚΟΥΚΟΥΛΟΜΜΑΤΗΣ Δ., 1993, *Λογοτεχνία και εικονογράφηση, η παιδευτική τους διάσταση*, Αθήνα, Βιβλιογονία.
- ΜΑΓΟΥΛΙΩΤΗΣ Α., 1989, *Ζωγραφική - γλυπτική - χαρακτική*, Αθήνα, Gutenberg.
- ΜΑΓΟΥΛΙΩΤΗΣ Α., 1991, *Κατασκευές*, Αθήνα, Gutenberg.
- ΜΕΡΕΝΤΙΕ Φ., 1981, *Το παιδικό σχέδιο*, Αθήνα, Υποδομή.
- MILNER M., 1998, *Όταν δεν μπορείς να ζωγραφίσεις, εμπόδια στην ψυχική δημιουργικότητα*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- ΜΟΥΡΙΚΗ Α., 1998, «Αισθητική της έκφρασης και επικοινωνία. Προβληματισμοί σχετικά με μια μουσική - αισθητική αγωγή», Μουσικολογία, τ. 10 -11, σσ. 97 - 123.

- ΝΤΟΛΙΟΠΟΥΛΟΥ Ε., 1999, *Σύγχρονες τάσεις της προσχολικής αγωγής*, Αθήνα, Τυπωθήτω.
- RODARI J., 1985, *Η γραμματική της φαντασίας*, Αθήνα, Τεκμήριο.
- ΡΟΜΠΙΝΣΟΝ Κ., 1999, *Οι τέχνες στα σχολεία, αρχές, πρακτικές, προβλέψεις*, Αθήνα, Καστανιώτης.
- ΣΑΛΛΑ - ΔΟΚΟΥΜΕΤΖΙΔΗ Τ., 1996, *Δημιουργική φαντασία και παιδική τέχνη*, Αθήνα, Εξάντας.
- SARGENT W., 1987, *Το χρώμα στη φύση και στην τέχνη*, Αθήνα, Κάλβος.
- SCHIRRMACHER R., 1998, *Τέχνη και δημιουργική ανάπτυξη των παιδιών*, Αθήνα, Ίων.
- ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΥ Δ., 1998, *Αισθητική καλλιέργεια και μορφές έκφρασης των νηπίων*, Αθήνα, Καστανιώτης.
- ΤΟΜΑΣ Γ. - ΣΙΛΚ Α., 1997, *Η ψυχολογία του παιδικού σχεδίου*, Αθήνα, Καστανιώτης.
- TRITTEN G., 1981, *Teaching Color and Form*, Λονδίνο, Van Nostrand Reinhold.
- ΦΙΣΕΡ Ε., 1977, *Η αναγκαιότητα της τέχνης*, Αθήνα, Θεμέλιο.